

SOCIJALDEMOKRATSKA STRANKA HRVATSKE I SLAVONIJE I NARODNI POKRET 1903*

Mirjana Gross

I

Khuenova je vlada teškim progonima onemogućila 1897 socijaldemokratsku agitaciju u Srijemu i Slavoniji i gotovo uništila sve socijaldemokratske organizacije i njihove uspjehe. Nakon toga je pokret jedva životario, i to samo u Zagrebu. Socijaldemokrati su se usto morali boriti protiv Frankovih »Hrvatskih radnika« i Sirovatkine »Hrvatske radničke zajednice« (kršćanskih socijala), koja se oslanjala na »domovinašku« grupu stranke prava i kler. Te su »stranke«, koristeći se slabošću socijalne demokracije, imale stanovite uspjehe među radnicima. Strajkovi, koji su izbijali u to vrijeme, bili su spontani ili vrlo slabo organizirani, pa su ostajali uglavnom bez uspjeha. Ipak se hrvatska socijalna demokracija razmjerno brzo oporavljala. Njenoj je agitaciji pogodovalo, što su posljedice kapitalističkog razvoja u Hrvatskoj bile naročito teške zbog pritiska mađarskih vladajućih klasa.¹ Socijaldemokrati su i pored progona malo pomalo ponovo osvajali izgubljene pozicije. Njihov se napredak može pratiti od 1899.² Već 1902 imali su u Zagrebu, a u manjoj mjeri i u Osijeku, uspjehe, koji pokazuju, da je socijaldemokratska organizacija tada bila čvršća nego ikada prije.³

U siječnju 1902 pojavio se uz »Slobodu« novi socijalistički organ — »Nova sloboda«, koji se bavio pretežno sindikalnim pitanjima.

Izbori za »Razvadno povjerenstvo« obrtnog zbora bili su svake godine mjerilo snage pojedine »radničke« stranke.⁴ Prije 1902 su kršćanski socijali i

* Za ovu radnju nisu nažalost mogli biti upotrebljeni tako važni izvori, kao što su spisi Zemaljske vlade Hrvatske i Slavonije, koji se nalaze u Državnom arhivu u Zagrebu, a iz tehničkih razloga nisu pristupačni historijskom istraživanju. Iako nam je suvremena štampa, koja predstavlja glavni izvor ove radnje, dala mnogo dosada nepoznatih podataka, tema se bez tog arhivskog materijala ne može smatrati dovoljno obrađenom.

¹ Broj iseljenika govori o velikoj bijedi u Hrvatskoj. God. 1901 iselilo je iz Hrvatske i Slavonije u SAD 17.928 osoba, a do kraja rujna 1902 30.233 osoba. Najveći broj emigranata za SAD dala je tih godina Poljska, a za njom Hrvatska. Čak je iz Irske bilo manje iseljenika nego iz Hrvatske. God. 1901 i 1902 iselilo je oko 2% cijelog stanovništva Hrvatske i Slavonije. — Narodni List br. 9/31. I. 1903. — Hrvatski trgovački list br. 19/10. V. 1903.

² Slobodna Riječ br. 5/27. XII. 1902.

³ Milan Marjanović, Hrvatski pokret II, Dubrovnik 1904, str. 63.

»Hrvatski radnici« nekoliko puta porazili socijaldemokrate na tim izborima, ali u početku 1902 izvojevali su socijalisti pobjedu i tako osigurali za sebe važan utjecaj na tok štrajkova.⁵

God. 1902 slavila se 10-godišnjica socijalističkog lista »Sloboda«. Tom je prilikom u Zagrebu održana u ožujku prva jugoslavenska socijalistička konferencija, kojoj su prisustvovali neki predstavnici jugoslavenskih radničkih društava u inozemstvu te Veličković, predsjednik Beogradskog radničkog društva, i Jovanović, urednik »Radničkih novina«. Doneseni su zaključci o što življem međusobnom dodiru jugoslavenskih radničkih društava, zajedničkoj organizaciji izdavanja socijalističkih spisa, suradnji jugoslavenskih strukovnih organizacija i međusobnoj vezi jugoslavenske inteligencije, koja simpatizira sa socijalistima. Zanimljiv je zaključak, da se za radnike, koji pišu samo ćirilicom, organiziraju kursevi latinice, i obratno, a novine da pišu latinicom i ćirilicom.⁶ Konferencija nije imala nekih posljedica. Njeni se zaključci nisu ostvarili, jer naše socijaldemokratske stranke još nisu bile dovoljno jake za tako razgranatu djelatnost. Osim toga će događaji, koji će naskoro slijediti i u Hrvatskoj i u Srbiji, zahtijevati sve snage socijalista.

U prvomajskoj proslavi 1902 sudjelovalo je u Zagrebu oko 750 radnika (1901 bilo ih je samo 400). Manje proslave održane su u Osijeku i Karlovcu, dok je na Rijeci bio odaziv slab.⁷ Najveći događaj za našu socijalnu demokraciju bile su tada protusrpske demonstracije u jesen 1902. Socijalistički organi »Sloboda« i »Nova sloboda« energično su istupili protiv šovinizma, pa su zbog toga bili zabranjeni.⁸ Već pri kraju listopada počela je izlaziti »Slobodna riječ«, a u Budimpešti se u štampariji »Narodne reči«, lista srpskih socijalista u Ugarskoj, štampala ilegalna »Crvena sloboda«, koja će rijetko izlaziti, ali će se gotovo tri godine vrlo uspješno širiti u Hrvatskoj.⁹ U listopadu izašla je iz socijalističke štamparije u Budimpešti i brošura dra. F. Potočnjaka: »Kako se drži prosti lopov na banskoj stolici«, u kojoj se ban Khuen optužuje, da je prevario nekog zakupnika. Brošura je izazvala velik interes u Hrvatskoj, pa je odigrala važnu ulogu u narodnom pokretu protiv Khuena.¹⁰

Glavni oslon socijalne demokracije bili su tada obrtnički radnici i neki mali obrtnici. Razumljivo je, da je radnike u obrtničkim radionama bilo vrlo

⁴ Organizacija obrtnog zbora za rješavanje sporova između radnika i poslodavaca, u koju se biraju predstavnici radnika i predstavnici poslodavaca.

⁵ Sloboda br. 17/5. IX. 1902. — Sloboda br. 18/11. IX. 1902.

⁶ Sloboda br. 7/4. III. 1902. — Vitomir Korać, Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji I, Zagreb 1929, str. 155—156.

⁷ Sloboda br. 9/8. V. 1902. — U Zadru je bila prvomajska povorka s oko 300 radnika.

⁸ Sloboda br. 17/5. IX. 1902. — Sloboda br. 18/11. IX. 1902.

⁹ Korać, n. d. I, str. 161.

¹⁰ Pučanin, Kako se drži prosti lopov na banskoj stolici, Budimpešta 1902. Brošura je izašla i ćirilicom te je prevedena na mađarski i njemački. Po Koraćevu popisu izašle su 1902 još i ove brošure, koje nismo mogli pronaći: Dolaze socijalisti, Budimpešta 1902, i: U čemu je snaga radnog naroda, Budimpešta 1902. — Korać, n. d. III, str. 188.

teško organizirati, pa štrajkovi zahvaćaju veći ili manji broj radiona, ali nikako ne sve. God. 1902 industrijski radnici u malobrojnim zagrebačkim tvornicama još nisu bili uz socijaliste. Zabrana svake legalne sindikalne organizacije bila je najveća poteškoća u okupljanju radnika. Radnici različitih struka već su od 1890 predlagali vladi pravila svojih organizacija, ali Khuenova vlada ih nije htjela odobriti. Nije dopuštala ni radnička obrazovna društva.¹¹ »Sloboda« izjavljuje u proljeće 1902, da je pitanje legalnih sindikata postalo goruće i da se više ne smije otežati.¹² Dakako, bilo je jasno, da vlada ne će dopustiti sindikate. Zato će vodstvo stranke morati da što bolje organizira svoje ilegalne sindikate, pa će u početku 1903 osnovati ilegalni Međustrukovni odbor. Ilegalni sindikalni pokret ipak je 1902 doživio velik uspjeh. Pored nekih manjih štrajkova izbio je u jesen štrajk stolara zagrebačke tvrtke Bothe i Ehrmann, koji je trajao sedam i po sedmica. Bio je to dotada najdulji štrajk u povijesti hrvatskoga radničkog pokreta. Štrajk je svršio s uspjehom. Gotovo svi radnički zahtjevi bili su uvaženi, a »Sloboda« ponosno ističe, da nije bilo nijednog »štrajkbrehera«. Taj je štrajk pokazao snagu socijalističkog pokreta već i zbog toga, što se odvijao u vrijeme prijekog suda u povodu protusrpskih demonstracija u Zagrebu.¹³ Štrajk je učinio velik utisak u radničkim redovima, a njegov uspjeh potaknut će mnoge radnike, da se pridruže radničkom gibanju, koje će izbiti 1903.

Politička organizacija stranke, iako je bila bolja negoli prijašnjih godina, nije bila dorasla njenim zadaćama. Članovi su bili nemarni u vršenju članskih dužnosti: nisu redovito plaćali pretplatu za socijalističku štampu, a mnogi je nisu ni držali, pa je »Nova sloboda« imala velik deficit. Čak je za svibanjski spis bilo malo narudžbi. »Sloboda« se žali, da su mnogi članovi stranke »dobri« socijalisti samo uz čašu vina, a ne na dužnosti.¹⁴ Prijašnji uspjesi socijalne demokracije na selu i u pokrajini nisu se više ponovili. »Nova sloboda« priznaje neuspjeh na selu. God. 1902 bilo je cijelih županija, u kojima nije bilo ni jednog pretplatnika socijalističke štampe (Ličko-krbavska županija), a nije ih bilo ni u mnogim većim gradovima (Požega, Sisak, Petrinja, Brod, Vukovar, Vinkovci, Križevci i dr.).¹⁵ Ali je zato socijalistički pokret u Dalmaciji imao te godine uspjeha, koji su dobrim dijelom zasluga hrvatske socijalne demokratije.¹⁶

Poslije rujanskih događaja stranka je razvila vrlo živu djelatnost. Godina 1902 svršila je za nju s velikim uspjehom. Izbori za okružnu blagajnu, održani

¹¹ Nova Sloboda br. 5/28. III. 1902. — Hrvatska misao br. 4/25. II. 1903. (V. K o r a ć, Radničke strukovne organizacije)

¹² Sloboda br. 8/10. IV. 1902. (Jedan predlog)

¹³ Sloboda br. 15/1. VIII.; br. 16/14. VIII.; br. 17/5. IX.; br. 18/11. IX. 1902. I poređ uspjeha socijalisti su smatrali, da štrajk nije bio dovoljno organiziran. Slobodna Riječ br. 1/8. I. 1903.

¹⁴ Sloboda br. 8/10. IV. 1902. (Nemarnost i neurednost)

¹⁵ Nova Sloboda br. 15, 1902 (Što bi nam još trebalo)

¹⁶ Slobodna riječ br.2/15. XI. 1902. — Hrvatski radnik br. 22/27. XI. 1902. (Juriš social-demokrata na Dalmaciju)

pri kraju prosinca, donijeli su socijalistima 1480 glasova, dok su koalirani kršćanski socijali i »hrvatski radnici« dobili samo 1197 glasova.¹⁷

Prema tome, socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije uspjela je, da do 1903 ukloni posljedice, koje je pretrpjela zbog progona Khuenove vlade 1897. Ona doduše nije više imala oslona u pokrajini, osim u Osijeku, ali je znatno ojačala u Zagrebu. Zbog toga ona ulazi u novu fazu svog razvoja, koja počinje 1903, razmjerno ojačana, pa će u političkom životu Hrvatske zauzeti važno mjesto.

II

Od vremena Pariske komune hrvatska je buržoazija, bila ona vladina ili opozicionalna, smatrala socijaliste uglavnom kriminalcima i zavoditeljima narodnih masa. Zabavljena svojom državno-pravnom politikom, zanemarivala je socijalno pitanje, pa se razmjerno slabo zanimala čak i za seljake, a kamoli za radnike. »Već smo naučili, da se na pisanje naših novina građanska štampa redovito ne osvrće; — šutečki prelazi preko sviju naših članaka, koji bitno zasijecaju u naše odnošaje«, piše »Nova sloboda« i konstatira, da socijaliste smatraju isključenima iz društva. »Buržoaska naša štampa nije ni izdaleka pratila naš pokret...«; ona »tek prigodom koje skupštine nonchalantno ispusti koju domaću vijest obično bez boje, topline i refleksije.«¹⁸

Međutim, katastrofalne ekonomske i političke prilike u Hrvatskoj, kao i neuspjeh građanske opozicije u borbi protiv Khuenova režima, primorali su napokon i našu buržoaziju, da posveti više pažnje socijalnom položaju narodnih masa. Zbog efikasnije borbe protiv Khuena, hrvatska se građanska opozicija fuzionirala 29. I. 1903 u »Hrvatsku stranku prava«.¹⁹ Tom je prilikom prihvaćena rezolucija, u kojoj se ističe, da je zadatak nove stranke uz ostalo i zaštita seljačkog posjeda te obrtničkog i radničkog »stališa«. Buržoazija je tada prvi put najavila svoj interes za socijalno pitanje, a prema tome i za radničko pitanje. Građanska se opozicija naposljetku odlučila i na to, da u interesu borbe protiv Khuena stupi u kontakt čak i sa socijaldemokratima. Da bismo razumjeli događaje, koji slijede, potrebno je da konkretiziramo stanovište pojedinih građanskih stranaka i istaknutijih pojedinaca prema socijalističkom pokretu uoči 1903.

Prva grupa iz građanstva, koja je pokazala interes i simpatije za socijaliste, bila je napredna omladina (realisti). Socijalisti su je nazivali »mladom buržoazijom«. Budući da su omladinci napadali besplodnu državno-pravnu, »nazdravičarsku« politiku građanske opozicije i zahtijevali realnu

¹⁷ Slobodna riječ br. 5/27. XII. 1902. — Hrvatska misao br. 1/10. I. 1903. — Delavec-Rdeči prapor, organ jugoslavenske socijalne demokracije Slovenije, čestita hrvatskim socijalistima zbog uspjeha na izborima. Delavec-Rdeči prapor br. 1/2. I. 1903. (Zmaga v Zagrebu)

¹⁸ Nova Sloboda br. 10/19. VI. 1902. (Naši savjetnici)

¹⁹ Hrvatska stranka prava obuhvaćala je: »obzoraše«, »domovinaše«, naprednu omladinu i Sirovatkinu »Hrvatsku radničku zajednicu«. Frank i njegova »čista« stranka prava »suraduju«.

politiku i konkretno rješavanje akutnih ekonomskih i socijalnih pitanja, proglasila ih je građanska opozicija »socijalistima« i »anarhistima«.²⁰ Masarykovi učenici dakako nisu bili socijalisti, iako su čitali socijalističku literaturu i zanimali se za sva pitanja u vezi sa socijalističkim pokretom u inozemstvu i kod nas.²¹ Među omladinom bilo je pojedinaca, koji su se zaista smatrali socijalistima, kao i protivnika suradnje sa socijaldemokratima. Tek što su se pojavili u političkom životu, omladinci su morali konstatirati, da u Hrvatskoj postoji samo jedna stranka, koja svojim akcijama za demokratske slobode vodi dosljednu borbu protiv Khuenova režima — a to je socijaldemokratska stranka.²² Na temelju borbe za građanska prava sporazumjela se dakle omladina sa socijalnom demokracijom, a ne na temelju socijalističkih načela.

U svom organu »Hrvatska misao« omladina ističe, da neproleterska inteligencija, ako je realna, mora simpatizirati s radničkim pokretom i surađivati s njime u onim točkama, koje su im zajedničke, a to su: socijalno pitanje, sloboda literature, buđenje ustavne svijesti u narodu, ekonomska politika, proširenje građanskih prava i dr. Za stranački rad socijaldemokratske stranke i za njezin maksimalni program omladina se ne može angažirati. »Hrvatska misao« daje to na znanje i onim omladincima, koji smatraju da list nije dovoljno napredan i da premalo pomaže socijaliste, kao i onima, koji bi htjeli socijaliste onemogućiti.²³

God. 1902 socijaldemokrati su s veseljem pozdravili pojavu programne brošure napredne omladine.²⁴ Jedan od njezinih vođa, Vitomir Korać, odredio je svoje stanovište prema omladini u članku »Mlada buržoazija« u jesen 1902. On ističe, da danas mađarska buržoazija tlači u Hrvatskoj i buržoaziju i proletarijat, pa iz te situacije izviru zajednička shvaćanja omladine i socijalista o unošenju modernih ideja u naš ukočeni politički život, o sređivanju abnormalnih prilika u Hrvatskoj i o traženju zdravijeg puta za razvoj našeg društva. Korać govori i o shvaćanjima, u kojima se omladinci i socijalisti razilaze. Po njegovu mišljenju omladinska grupa još nema određeni program; ona je u svemu polutanska. U rješavanju socijalnih pitanja omladinci se ne dotiču zla kapitalizma. Korać štoviše smatra, da su oni u književnosti napredniji nego u svom ekonomskom i socijalnom stanovištu. Mlada buržoazija misli u suštini samo na posjedničke klase. Ona je postala radikalna jedino zbog toga, što su materijalni interesi hrvatske buržoazije i birokracije teško ugroženi oticanjem golemog dijela narodnog prihoda u džep stranog kapitala. Organizacija naroda, o kojoj realisti govore, znači za njih jedino organizaciju posjednika za obranu

²⁰ Marjanović, n. d. II, str. 32—33. — Korać, n. d. I, str. 150—151. — Stjepan Radić, Narodni pokret godine 1903, Allegheny 1903, str. 35.

²¹ Marjanović, n. d. II, str. 64.

²² Hrvatska misao br. 7/1. IV. 1902. (V. Wilder, Radničke stranke u Hrvatskoj)

²³ Hrvatska misao br. 8/25. IV. 1902. (Desetgodišnjica socijalno-demokratskoga glasila »Sloboda«)

²⁴ Sloboda br. 2/16. I. 1902. (Ipak jedanput). — Poraz i slavje. Izdala napredna omladina u Zagrebu. Rijeka 1902.

od stranog kapitala i od radnog naroda. Korać osim toga smatra, da omladinci nisu dovoljno odlučni u borbi protiv klerikalizma, ni u borbi protiv srpskog i hrvatskog šovinizma. On pristaje na suradnju s omladinom, jer je to potrebno u situaciji, u kojoj su im interesi u borbi za ustavne slobode zajednički. Ne budu li se mogli složiti, Korać najavljuje samostalnu akciju socijaldemokrata.²⁵

Odgovarajući na taj članak, »Hrvatska misao« odbija optužbu da djeluje samo za buržoaziju. Ne slaže se s marksizmom, pogotovu ne u njegovoj revolucionarnoj taktici, i želi evoluciju s reformama za napredak sviju klasa, a naročito potlačenih. Omladini je zadatak, da se bori za preporod onih slojeva, koji su najdublje pali, t. j. za buržoaziju, jer, na kraju, za daljnji razvoj radničke klase brine se radnička organizacija. »Hrvatska misao« optužuje socijaliste, da se drže dogmi i paragrafiranih tražbina, dok je za omladinu važniji duh i princip naprednih ideja i realističko shvaćanje. »Hrvatska misao« konstatira, da socijalisti pomalo napuštaju revolucionarnu taktiku i prihvaćaju evoluciju.²⁶

Svoj stav prema socijalistima »Hrvatska misao« precizira u jednom članku, u kojem odgovara na poziv kršćansko-socijalnog »Glasu naroda«, da prekine sa socijaldemokratima. Posebni savez između omladine i socijalista, kaže list, ne postoji; oni surađuju samo u onim pitanjima, koja su im zajednička. Omladina ne prihvaća krajnja stanovišta u vezi sa socijalizmom, t. j. niti ga odbacuje niti je sasvim uz njega. Omladinci se slažu sa socijalistima tako dugo, dok se oni bore za poboljšanje životnih uvjeta radnika u okviru građanskog društva, za opće pravo glasa, tajne izbore, samoupravu Hrvatske i Slavonije, kulturno ujedinjenje Jugoslavena, slobodu štampe i govora, osnivanje društava i pravo sastajanja, proširenje prosvjete, mirovinu za nemoćne, obavezno osiguranje radnika i ukidanje svih mogućih povlastica, dok se bore protiv svake vjerske, društvene ili nacionalne povlastice i dok dosljedno rade za demokratizaciju političkog života Hrvatske. Omladina želi poboljšanje položaja radnika i smatra, da je radnicima u njihovoj borbi potrebna internacionalna organizacija. Budući da socijalisti ne baziraju svoj rad na narodnom temelju, oni često padaju u protivurječnost i daju povoda za optužbe, da su beznarodnjaci ili čak da je njihov rad protunarodan. U takvom slučaju osuđuje ih i omladina. Ipak, čini se, da će se socijalisti u tom pogledu popraviti, jer socijalizam može biti demokratski, tek ako je i narodan.²⁷

Mnoga oprečna shvaćanja nisu smetala suradnji omladine i socijaldemokrata. Tako »Hrvatska misao« donosi članak V. Wildera »Radničke stranke u Hrvatskoj«, u kojem se napada građanska opozicija, jer nastoji nametnuti proletarijatu, malim posjednicima i obrtnicima težnje jedne klase iz prošlog stoljeća, a ignorira radnički pokret. Članak ističe, da se socijaldemokratska stranka, uz poboljšanje položaja radnika, bori i za uvjete slobodnoga građanskog života, jer u Hrvatskoj nema građanske stranke, koja bi slijedila takve

²⁵ Sloboda br. 17/5. IX. 1902 i br. 18/11. IX. 1902. (Mlada buržoazija)

²⁶ Hrvatska misao br. 17/10. IX. 1902. (Mlada buržoazija)

²⁷ Hrvatska misao br. 14/25. VII. 1902. (»Glasu naroda«)

ciljeve. Istaknuvši s jedne strane važnost i ulogu socijaldemokratske stranke, Wilder s druge strane ne uzima ozbiljno ni »hrvatske radnike« ni kršćanske socijale.²⁸

Omladinci su dakako sudjelovali na svima većim radničkim skupovima, koje je organizirala socijaldemokratska stranka.

Pojava omladine u političkom životu Hrvatske potakla je i građansku opoziciju, da se zainteresira za različita shvaćanja omladine, a između ostalog i za njezino stanovište prema socijalnoj demokraciji. Bila je u mnogome zasluga omladine, što se među buržoazijom ipak pojavilo shvaćanje, da socijalistički pokret nije rezultat rovarenja nekolicine pokvarenih stranaca, već posljedica teškog ekonomskog položaja radnog naroda u Hrvatskoj. Predstavnici omladine ušli su pri kraju 1902 u redakciju »Obzora«. Time su stekli utjecaj na dio buržoazije, pa su postigli, da je opozicija, iako nerado, prihvatila suradnju socijalista u akcijama protiv Khuenova režima.

*

Da vidimo, kakvo je 1903 bilo stanovište braće Radića prema socijalizmu. Antun Radić konstatira u svom »Domu«, da su socijalizam dugo vremena smatrali strašilom. I on sam je prije šest godina (dakle za vrijeme progona socijalista 1897) mislio, da su socijalisti uglavnom razbojnici. Ali sada se vidi, da su radnici zaista u velikoj nevolji i da ih kapitalisti nemilosrdno isisavaju. Međutim Radić osuđuje socijalističku teoriju. On smatra, da se sami radnici ne zanimaju za politiku, već samo za svoju plaću, ali njihovi vođe »viču« u novinama protiv vojske, svećenika i mnogih drugih stvari, koje zakon određuje. Zato nije čudno, da su socijalizmu protivni i država i crkva i svi oni, koji su zadovoljni današnjim stanjem stvari. I pored svoje antipatije prema socijalistima, Radić je impresioniran velikim štrajkom zidara, koji je izbio u proljeće 1903. S njegova stanovišta je ta radnička sloga pravo čudo i on žali, što je tako teško složiti seljake.²⁹

Pogled Stjepana Radića na socijaliste nešto je drugačiji od Antunova. Čini se, da on još i 1903 misli o socijalistima slično kao što je Antun mislio 1897. U svojim »Uzničkim uspominama«, koje izlaze iz štampe 1903, govori on o dvojici socijalista: jedan je idiot, koji muca, a drugi je njegov supatnik u zatvoru, koga prikazuje kao primitivnog, umišljenog, glupog i opakog čovjeka. On dijeli socijalizam u Luegerov »kršćanski« i Marxov »židovski« socijalizam. Sve skupa je to »bezdušna i zločinačka, peštanska i bečka demagogija«, a

²⁸ Hrvatska misao br. 7/1. IV. 1902. (Wilder: Radničke stranke u Hrvatskoj) — Zbog njene suradnje sa socijalistima omladinu su mnogo napadali. Tako ju je napala Folnegovićeva »Hrvatska«, kad su socijalisti na svoju izbornu listu na izborima za okružnu blagajnu 1902 stavili jednog omladinca. — Hrvatska misao br. 1/10. I. 1903. (Izbori u zagrebačku okružnu blagajnu) — Hrvatska br. 292/26. XII. 1902. (Pobjeda socijalista u Zagrebu)

²⁹ Dom br. 4/26. II. 1903. (»Crveni« i »crni« — socijalisti, — Dom br. 9/14. V. 1903. (Tko bi sve ljude složio). — Dom br. 16/27. VIII. 1903. (Liberalci i socijalisti) . — Dom br. 21—22/3. XII. 1903. (Hoće li socijalisti nadvladati?)

evropski socijalizam uspoređuje s »blijedim mrtvačkim svijetlom«. Usprkos takvom shvaćanju Radić se nije protivio suradnji sa socijalistima za vrijeme narodnog pokreta,³⁰ a tri godine prije toga osudio je, štoviše, progone socijalista, koje je provodila Khuenova vlada, ističući da u hrvatskoj povijesti nije nikada bilo tako brutalne akcije, kao što su bile te vladine mjere protiv socijalista. Radić je tom prilikom ustao i protiv opozicije, koja ne samo da nije protestirala protiv progona socijalista, već se veselila, što mađaroni uništavaju »socijalističku hidru«.^{30a}

Pravaši svih struja osuđivali su socijalizam. Frankovci su bili najžešći protivnici socijalista iz redova opozicije. Kao jedan od prvih građanskih političara, Josip Frank je doduše shvatio značaj radničkog pokreta, ali kada nije uspio da stekne utjecaj na socijaliste, postao im je ogorčeni neprijatelj te je u okviru svoje stranke organizirao »hrvatske radnike«, kojima je zadatak bila borba protiv socijalista.³¹ Ta borba nije imala svoje težište u pobijanju socijalističkih načela, već u osobnim napadajima na socijalističke prvake, u »otkrivanju« različnih »pronevjera« i sl. Organ Frankove radničke grupe, »Hrvatski radnik«, pisao je godinu dana prije pokreta o neuspjehu socijalista i okarakterizirao ih kao agente mađarske vlade u borbi protiv Hrvatske.³²

Kad su socijalisti u prosincu 1902 pobijedili »hrvatske radnike« i kršćanske socijale na izborima za okružnu blagajnu, Frankovo »Hrvatsko pravo« je tvrdilo, da su socijalisti uspjeli na prijevaru. Dosljedan svome stavu prema socijalistima, list je izjavio, da se u socijaldemokratskoj stranci nalaze samo ljudi, koji žele postići osobne probitke izrabljujući radnike. Socijalisti su protivnici slobode hrvatskog naroda; oni su privrženi divljaštva i materijalizma. Zanimljivo je, da »Hrvatsko pravo« priznaje prvacima francuskog i njemačkog socijalizma stanovite dobre osobine, kojima dakako kod hrvatskih socijalista nema ni traga. Suština djelovanja hrvatskih socijalista je mržnja na hrvatstvo i pomoć tuđincima.³³

Usprkos pravaškom gledištu, da će se socijalni problemi rješavati tek u »Velikoj Hrvatskoj«, domovinaška grupa stranke prava je smatrala, da je ipak potrebno pokazati interes za radnike. August Harambašić je dva puta interpelirao vladu u vezi s radničkom besposlicom. Pri kraju 1901 optužio je

³⁰ Stjepan Radić, Uzničke uspomene II, Novi Sad 1903, str. 26—48. (Velika misao u maloj glavi). — S. Radić je imao srca za radničku bijedu (v. S. Radić, Narodni pokret 1903, str. 52). Ipak treba istaknuti, da je Radić u toj svojoj knjižici ispuštio govore Koraća, Bukšega i Sirovatke na narodnoj skupštini od 11. III., dok je sve ostale govore prepričao.

^{30a} Stj. Radić, Současné Chorvatsko, Knihovny Samostatnosti sv. 5, Prag 1900, str. 128—131. Zanimljivo je, da Radić u toj knjizi tvrdi, da su socijalisti u početku svog djelovanja surađivali s mađaronima i da njihova agitacija nije imala podloge, jer radnik tobože živi daleko bolje od seljaka.

³¹ Korać, n. d. I, str. 129.

³² Hrvatski radnik br. 9/12. V. 1902. (Neuspjeh socijalizma) — Nažalost, Hrvatski radnik iz g. 1903 ne nalazi se u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

³³ Hrvatsko pravo br. 2136/22. XII. 1902. (Izbori za okružnu blagajnu) — Tom prilikom list napada izraelske članove okružne blagajne, koji su svi glasali za socijaliste, dok su prije glasali za Frankove radnike.

vladu, da ne radi ništa protiv besposlice, pa je zahtijevao, da organizira zavode za posredovanje rada. Harambašić je tada istupio protiv činjenice, što vlada nije odobravalala strukovna društva, s motivacijom, da se radnici takvom politikom primoravaju, da se ilegalno organiziraju. Tražio je, da se radnici zaštite zakonom od izrabljivanja sa strane kapitalista, koji su uglavnom Židovi, da se ne zaposluju strani radnici, da se organiziraju naobrazbeni tečajevi za radnike, kao i kuhinje i grijaonice.³⁴

U početku 1902 Harambašić je ponovio svoju intervenciju u korist besposlenih radnika te je zahtijevao da vlada sazove anketu, u kojoj bi sudjelovali i radnici. To je jedina mogućnost, da i oni dođu do riječi, »dok naši radnici ne uživaju svog ljudskog i prirodnog prava, da mogu u sabor birati svoje predstavnike.«³⁵

Grga Tuškan je tom prilikom podupirao Harambašićev prijedlog. Smatrao je, da treba hrvatske radnike zaštititi, a strane protjerati. Radnici su mrtvo i nesvijesno oruđe bogataša, a ipak su faktor, s kojim treba računati. Intelligencija i vlada bi morale pomoći, da se digne »ponos« radnika. Sada je krajnji čas! Krivo je mišljenje, da radnika ima malo i da nisu pogibeljni, stoga bi trebalo, da im zastupnici pokažu da se za njih brinu. Na kraju Tuškan izjavljuje, da Židovi više ne će moći dugo voditi radnike za nos. Time je dakako aludirao na socijaldemokrate i »hrvatske radnike«, koje je antisemitska struja prikazivala kao plaćenike židovskog kapitala.³⁶

Vladina je većina smatrala to pitanje nevažnim te uopće nije htjela o njemu raspravljati. »Hrvatska misao« i »Sloboda« s gorčinom primjećuju, da se debata vodila više u tonu »mekog srca« i »milosrđa« prema siromasima, nego na realnom tlu. Radnici ne traže milost, već rad. Oni žele svoje organizacije i izborno pravo, a tada će već sami sebi pomoći.³⁷

Simpatije domovinaša Frana Folnegovića bile su na strani kršćanskih socijala. Kao i oni, smatra on, da objašnjenje radničkog pitanja kao »pukog materijalističkog sukoba« između bogataša i siromaha vodi k općoj demoralizaciji društva, pa je zbog toga protivnik »bezbožnog« socijalizma.³⁸ U povodu jednog napada na socijaliste 1902 njegova »Hrvatska« izražava svoje stanovište prema radničkom pitanju na ovaj način: »U društvu ima golemih nepravica, radi kojih izvjestni razredi trpe moralno i materijalno. Tomu treba doskočiti, treba dovesti u sklad glavnici i rad; treba emancipirati radnika od nepravda, koje mu neki nanašaju; od potištenosti, u kojoj neki hoće, da ga drže. To izjavljujemo, to javno proglašujemo.«³⁹

³⁴ Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1901—1906, sv. I, g. 1901. Harambašićev govor na 11. saborskoj sjednici od 14. XII. 1901 (str. 210—214).

³⁵ Saborski zapisnici 1901—1906, sv. II, dio I. Harambašićev govor na 27. saborskoj sjednici 6. II. 1902 (str. 304—307).

³⁶ Isto. Tuškanov govor na istoj sjednici, str. 308—310.

³⁷ Sloboda br. 4/13. II. 1902. (Radničko pitanje u saboru) — Hrvatska misao br. 5/1. III. 1902. (»Socijalna« debata u saboru).

³⁸ Hrvatska br. 289/17. XII. 1902. (Hrvatska radnička zajednica).

³⁹ Hrvatska br. 139/19. VI. 1902. (Na obranu hrvatstva).

»Hrvatska« ističe, da ona nije protivnica socijalnih reformi i prava glasa za radnike, ali zastupa pravaško gledište, da se socijalna pitanja mogu rješavati tek u ujedinjenoj i samostalnoj Hrvatskoj, koju da socijalisti negiraju. Socijalizam je, po mišljenju lista, ironija u zemlji, u kojoj nema tvornica. On je nepotreban, jer radničke interese zastupaju dobri Hrvati, kao što su »Hrvatska radnička zajednica« i »Hrvatski radnici«.⁴⁰

Stampa koalirane opozicije (obzoraši i »domovinaši«) uglavnom je ignorala ili napadala socijaliste.⁴¹ Ipak je 1899 jedan zastupnik koalirane opozicije istupio u saboru u korist socijaldemokrata Bio je to dr. Bogoslav Mažuranić, koji je po želji dra. Potočnjaka ustao protiv nezakonitog progona socijalističke štampe. On je izjavio, da se progoni i ostala opozicionalna štampa, ali mnogo manje od socijalističke. I kad bi socijalisti zaista rušili red u državi, kako to vlada tvrdi, izjavljuje Mažuranić, protiv njih bi se moglo postupiti zakonom u ruci, a ne nasiljem. Ovako, narod se ne odvraća od socijalista, koji u svojim umjerenim zahtjevima ne idu daleko, a tjera se u naručaj anarhije. Ne želi braniti socijaliste, ali nije istina, kako se tvrdi, da oni rade kao tuđi agenti protiv narodnih načela. Odluke o zabrani javnih skupština, na kojima je trebalo diskutirati o općem pravu glasa i slobodi štampe — a o tome se govori i u saboru — štetne su, jer tjeraju socijaliste na tajne skupštine. Mažuranić je tom prilikom naglasio, da govori samo u svoje ime, a ne u ime koalirane opozicije.⁴²

U ovom razdoblju nalazimo među svećenstvom dvije struje u odnosu na socijalizam i radničko pitanje.

Prvo shvaćanje zastupa loborski župnik Josip Kotarski.⁴³ Svoje osnovno stanovište formulira on ovako: »Poslušni imamo biti svojim pretpostavljenima; jer je svaka oblast od Boga.« »Uzima j rad kao pokoru« (podcrtao Kotarski). »Ne prosi toliko, da te Bog riješi tvojih patnja, koliko da ti dade milost, da možeš sve neprilike dragovoljno podnašati, te volju Božju vršiti u svakoj stvari...«⁴⁴ »Ne valja vikati na siromaštvo, za koje vele neki, da je ono tobož' razlogom socijalizmu. Siromaštvo će dostaputa ublažiti oni, koji više imetka posjeduju, ako će samo imati vjere u Boga.«⁴⁵ Socijalizam je dakako djelo sotone; »... socijaldemokracija je ljenčarenje i otimačima, bezboštvo i dijete bezvjerstva.«⁴⁶ Nekoliko varalica i lijenčima sjetilo se, da je bolje zavoditi radnike nego pošteno raditi. Tä među socijalistima su samo proleter i, a to su vucibatine, ništarije i beskućnici. Tko je još među socijalistima vidio nekog posjednika, osim iznimaka, a da je socijalizam dobra stvar, i oni

⁴⁰ Hrvatska 292/20. XII. 1902. (Pobjeda socijalista u Zagrebu).

⁴¹ Obzor br. 137/17. VI. 1902. (Protiv družbe Sv. Ćirila i Metoda) — Nova Sloboda br. 10/19. VI. 1902. (Naši savjetnici).

⁴² Saborski zapisnici godište 1897—1902, sv. III, dio I, g. 1899. Mažuranićev govor na 93. saborskoj sjednici od 28. I. 1899, str. 494—496.

⁴³ Josip Kotarski, Socijalisti. Za radnike i za puk. Zagreb 1901.

⁴⁴ Josip Kotarski, n. d., str. 17—18.

⁴⁵ Josip Kotarski, n. d., str. 23.

⁴⁶ Josip Kotarski, n. d., str. 48.

bi ga prihvatili. Osim zavedenih radnika ima tamo i majstora, koji su propali zbog svoga nećudorednog života. Po mišljenju Kotarskog trebalo bi da još postoje cehovi, pa bi sve bilo bolje. Ne valja se boriti protiv poslodavaca, jer da nema »štedljivih« tvorničara, obrtnika i posjednika, gdje bi radnici i težaci mogli naći zarade? Kotarski pobija sve zahtjeve socijalista kao štetne. On je protivnik štrajka i povećanja radnikove plaće, jer je oboje štetno i za samog radnika. »Pravednost zahtijeva: kakvo djelo, takva plaća. Prema tomu načelu dužni su poslodavci svojim radnicima pružati takovu zaradu, da se ovi uzmognu pristojno uzdržavati; a s druge strane radnici imadu biti voljni i pripravnii onako i tako dugo dnevno raditi, da poslodavcima svojim radom nešto privrijede.«⁴⁷ Ipak Kotarski smatra, da je zahtjev za 8-satnim radnim danom opravdan, ukoliko se tako dobiveno vrijeme ne upotrebi na »nećudoredan« život. On prikazuje socijaliste kao pokvarenjake i lijenčine, koji žele dijeliti imanje poštenih i radinih ljudi, a nazivaju to jednakošću. »Socijalisti se kadkada tuže: da im se krivo čini, kada se kaže, da oni rade oko dijeljenja tuđega dobra. Ako ne misle o tome, što onda znači rogoborenje proti kapitalizmu? na koji drugi način bi mogli uvesti jednakost i provesti izjednačenje? ...«⁴⁸ Najveći prostor u svojoj knjižici posvetio je dakako borbi protiv »bezbožnosti« socijalista.

Nije nam poznato, da li je ta knjiga imala uspjeha. Vjerujemo, da nije. Želja, da radnik i seljak ustraju »vedra srca« u svojoj bijedi, koja u to vrijeme postaje nesnosna, da ne zahtijevaju poboljšanje svog stanja, da traže utjehu jedino u molitvi — znači obranu postojećeg režima, koji je, kako su to narodne mase već dobro shvaćale, glavni krivac njihovoj nevolji. Takvo tumačenje nije išlo u prilog ni samoj katoličkoj crkvi. Tà zar nije i ona bila u cijeloj Austro-Ugarskoj monarhiji u ratnom stanju s krupnim kapitalom, čiji su predstavnici vodili glavnu riječ u vladama? Zar ne bi bilo bolje, da se prizna opravdanost radničkih zahtjeva za poboljšanje njihova položaja i da crkva pokuša pridobiti radnike, odvratiti ih od socijalista i uz njihovu pomoć povratiti svoj povlašteni položaj, koji su donekle ugrožavali liberali, predstavnici krupnog kapitala?

»Katolički list«, organ zagrebačke nadbiskupije, govori g. 1903 sasvim drugačije od Kotarskog. Povodom izjava M. Marjanovića i M. Derenčina o klerikalizmu na sastanku od 8. III. 1903 list piše: »I mi isto tako držimo, kako i presvj. g. dr. Derenčin, da socijalizam nije drugo nego vapaj nevolje protiv današnje nepravde kapitalističke. No da li se toj nepravdi na put može stati bez vjere i pozitivnog zakona božjega, što je u socijaldemokratizma tek stvar sporedna, ili od nikakve cijene, držimo, da u to ni sam presvj. g. dr. Derenčin, ni g. Korač ne vjeruju.«⁴⁹

⁴⁷ Josip Kotarski, n. d., str. 66—67.

⁴⁸ Josip Kotarski, n. d., str. 56.

⁴⁹ Katolički list br. 11/12. III. 1903. (Skupština za financijsku samostalnost i protiv vojnih osnova).

Slijedeće shvaćanje o radničkom pitanju i socijalizmu »Katolički list« iznosi 1903.⁵⁰ Glavni uzroci socijalnih neprilika su prema njemu kriva načela o dužnosti čovjeka prema bližnjemu, zajednici i državi. List vjeruje, da socijalisti gledaju na državu kao suvišnu. »Dok liberali dopuštaju neograničenu konkurenciju, misleći da će ljudi gledati i na dobro bližnjega, socijalizani, baš protivno, premalo cijeni čudorednu sposobnost čovjeka, dok suponira da siromašniji ne može prema bogatijem nikad biti zadovoljan sa svojim udesom; mir i red među ljudima da će vladati samo kod savršene jednakosti sviju (podertao »Katolički list«), kako obzirući se na vremeniti posjed, tako i na teret života« (podertao »Katolički list«).⁵¹ Opći uzroci socijalnih neprilika su velike promjene na ekonomskom polju, lažna znanost, koja niječe boga, i nesavjesnost i gramzljivost u sticanju imetka. Socijalisti dopuštaju samo osobno vlasništvo, a ne vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Međutim, sam bog želi privatno vlasništvo, a ljudska ga priroda zahtijeva. Točno je, da sistem privatnog vlasništva pobuđuje veliko nezadovoljstvo, ali tome je kriva država, koja ne koči sebičnost kapitalista, prelazi preko narodnih prava i kršćanskog morala. Pravni red u državi mora onemogućiti s jedne strane veliko bogatstvo i brzo bogaćenje, a s druge veliku bijedu i brzo osiromašenje. Najamni rad, koji socijalisti toliko napadaju, dopušten je zakonom. Nije pravedna ona radnička plaća, koja je uvjetovana ponudom i potražnjom, kako tvrde liberali. Radnik mora biti plaćen »te se može barem nahraniti«. Radnik ima pravo i na prirast plaće, da može uštediti nešto i za starost. Radnik smije zahtijevati povišenje plaće, koja mu je premalena, a država bi trebala odrediti veličinu plaće, ako radnici ne mogu od nje živjeti. Dužnost je države, da siromašni narod i radnike brani od isisavanja. Prirodnoj se pravednosti protivi, što država najveći dio svojih troškova pokriva neizravnim porezima, koji nerazmjerno terete siromašne i srednje slojeve.

»Katolički list« ne propovijeda kao Kotarski poslušnost prema svakoj oblasti. Naprosto! Kada vlastodršci zanemare svoje dužnosti, piše list, kršćanski podanici ne smiju podupirati njihove naredbe, koje su štetne za zajednicu, već moraju ustati protiv takvih naredbi u okviru zakona, tj. izjavama, skupštinama i rezolucijama.⁵²

⁵⁰ Katolički list br. 25/18. VI. 1903; br. 26/25. VI. 1903; br. 27/2 VII. 1903; br. 28/9. VII. 1903. (Kršćanska društvena i gospodarska nauka).

⁵¹ Katolički list br. 25/18. VI. 1903, str. 293.

⁵² Katolički list br. 28/9. VII. 1903, str. 333. — Socijalisti su 1903 izdali antikleikalnu brošuru: Govor isusovačkog generala. Mi smo našli samo II. izdanje »Naše snage«, Zagreb 1911. — God. 1904 izlazi u Jugoslavenskoj radničkoj tiskari u Budimpešti brošura dra. Franka Potočnjaka, »Pogledi na klerikalizam u Hrvatskoj. Za tisak priredio, predgovorom popratio i izdao V. K.« (Vitomir Korać) Predgovor knjizi napisao je Korać još u proljeće 1903 uoči izbijanja pokreta. Konstatirao je, da je sav javni i privatni život u Hrvatskoj protkan klerikalizmom, koji da je čak pobijedio i pokret napredne omladine. Korać je u toj prilici istakao veliku borbu klerikalizma protiv socijalne demokracije. God. 1903 počela je izlaziti klerikalna »Hrvatska straža« na Krku. — Potrebno je međutim spomenuti i to, da je bilo pojedinaca među svećenicima, koji su u stanovitim situacijama za vrijeme narodnog pokreta štitali socijaliste. Kad je na pr. Juraj Bukšeg, jedan od glavnih organizatora atentata

Misli iznesene u »Katoličkom listu« približavaju se shvaćanjima Hinka Sirovatke i njegove »Hrvatske radničke zajednice« (kršćanskih socijala), samo što Sirovatka ide dalje od toga i traži, da radnici dobiju utjecaj na razvoj društva i državnu upravu kao i »pravo na rad«, tj. da radnik može sam odlučivati o proizvodu svog rada, a ne da to čini isključivo kapitalist.⁵³

Uoči samog pokreta Sirovatka u nizu članaka rezimira shvaćanje, za koje se godinama zalagao u borbi protiv socijalista. Optužuje socijaliste zbog anti-klerikalne hajke, koja nema drugog razloga do puke zlobe. Tvrdi, da su protivnici domovine, jer imaju samo socijalistički program, a sve drugo im je nevažno, pa odgajaju mase u indiferentizmu prema nacionalnom pitanju. Zahtijeva, da se socijaldemokrati odreknu svog stava prema vjeri, da prime državno-pravni program, da se ne vežu s tuđim socijalističkim strankama na račun svog naroda, da ne prisižu na dogme o uređenju ljudskog društva, već da prepuste pojedincu, da stvori svoje mišljenje o tome, kako bi trebalo izgledati ljudsko društvo u svojoj posljednjoj fazi. U tom slučaju mogli b i se socijaldemokrati približiti »Hrvatskoj radničkoj zajednici«.⁵⁴

Iako je Sirovatka bio neprijatelj socijalne demokracije te se protivio njenoj suradnji s opozicijom, on za vrijeme narodnog pokreta 1903 nije činio socijalistima neprimilika.

Potrebno je također, da vidimo, što misle članovi *Khuenove narodne stranke* i sam ban Khuen o radničkom pitanju. Oni ne vole o njemu govoriti. Smatraju, da ono kod nas još nije aktuelno. Za njih je radničko pitanje više problem dobrotvornih društava i pomoći »siromasima« negoli konkretna socijalna politika.

Godinu dana prije izbijanja pokreta Khuen iznosi svoje mišljenje o radničkom pitanju prilikom odgovora na Harambašićevu interpelaciju u vezi s mjerama za pomoć radnicima.⁵⁵ U Zagrebu nema mnogo bijede, kaže ban, jer nema razvijene industrije. Istina, u građevinarstvu vlada besposlica, ali većina radnika je sa sela, pa se vraćaju kući, kad u gradu nema posla. Tamo gdje bijeda zaista postoji, vlada nastoji pomoći stanovništvu izvanrednim, nerentabilnim radovima. Što se tiče neodobravanja pravila strukovnih društava, Khuen kaže, da se sa društvima, koja imaju pred očima samo »idealne« ciljeve radnika, ne bi dalo postići odstranjenje nevolja. Smatra, da ni strukovni tečajevi nisu potrebni. Odobrava samo otvaranje humanitarnih društava i organizaciju obrtničke privrede. On ustaje u obranu kapi-

na Khuena 5. VI. 1903. bježao iz Zagreba, prenoćio je u Podsusedu kod jednog katoličkog svećenika, koji mu je usto podigao i kartu za vlak, da ga ne bi prepoznali. (»Izvjestaj o protivkuenovskom pokretu 5. juna 1903 godine«, koji je Juraj Bukšeg napisao 16. I. 1954 u Irigu i poslao Povjesnom muzeju Hrvatske.)

⁵³ Hinko Sirovatka, Za našu borbu. Bratska rieč hrvatskom radništvu, Zagreb 1900.

⁵⁴ Hrvatska br. 36/14. II. 1903.; br. 37/16. II. 1903.; br. 39/18. II. 1903.; br. 40/19. II. 1903.; br. 42/21. II. 1903. (Čega se imadu odreći, što prihvatiti internacionalni socijaliste, da ne budu neprijatelji vjere i domovine?).

⁵⁵ Saborski zapisnici 1901—1906, sv. I, Khuenov govor na 11. saborskoj sjednici od 14. XII. 1901, str. 214—217.

talizma. »Ja mislim da bi bez toga kapitalističkog sistema bilo još više besposlenih radnika, nego što ih danas ima.« »... On (kapitalizam M. G.) nije ništa drugo, nego udruženje kapitala, da se većim sredstvima može izvađati poslove i tako se staviti u konkurenciju sa produkcijom onih zemalja, koja se ne da suzbiti radom pojedinaca.«⁵⁶ Ban bi volio, da kod nas ima više kapitalističkih udruženja; tada bi bilo i više posla. Kriza, koja danas vlada u cijelom svijetu, ima i svojih dobrih strana, »jer se baš u vrijeme takovih kriza u mnogome ublažuje onaj oštri sud, kojim se sudi kapitalu kao tobožnjem izrabljivaču radničke sile«. U krizi naime stradaju i kapitalisti i radnici. Zato — što je bolje kapitalistima, to je bolje i radnicima, pa bi trebalo pozdraviti strani kapital u Hrvatskoj. Pitanjem bijede treba da se bave humanitarna društva, općine i gradovi. Tek ako se radi o vrlo teškom slučaju, može vlada poduzeti posebne mjere. U sadašnjoj situaciji bijeda nije tako velika, pa ban smatra, da je akcija vlade nepotrebna. Po njegovu su mišljenju odnosi između rada i kapitala u Hrvatskoj sređeni u onoj mjeri, u kojoj je to bilo u vladinoj kompetenciji. Ostalo je područje djelatnosti zajedničkog sabora. »U tom pogledu dosta se radilo za naše prilike, čak mislio bi i previše, jer često idemo takove uredbe uvađati, koje su samo u vrlo naprednih zemljah sasama opravdane, ali kod nas ne.«⁵⁷ Khuen naposljetku smatra, da neprimanje stranih radnika nanosi štetu zemlji, jer što bi se desilo, kad druge zemlje ne bi primale naše emigrante?

Prema Khuenu dakle u Hrvatskoj nema bijede, zbog koje bi se vlada morala uznemiravati. Samo, da je više stranog kapitala u zemlji — bilo bi još bolje! Khuen ne želi da vidi bijedu, koja je velikim dijelom posljedica baš stranog kapitala. Tā ne će je htjeti priznati ni 1903, kada će ona izazvati nemire, zbog kojih će ga napokon ipak zaboljeti glava.

Nešto kasnije, Khuenov odjelni predstojnik pl. Krajcovicis također izjavljuje u saboru, da radnička nezaposlenost nije nipošto pitanje, koje zabrinjuje.⁵⁸

Clanci dr. Stjepana Posilovića vrlo su instruktivni za upoznavanje pogleda u vladajućoj strani.⁵⁹ Posilović pobija socijalističke ideje, koje shvaća potpuno šablonski, pa smatra, da su one neostvarive i da bi njihovo provođenje u stvarnost dovelo samo do općeg nazatka i propasti.⁶⁰ Suština njegova stava je ova: »Ne mogu biti svi veleglavničari i veleposjednici, ali nuždni za uzdržavanje sebe i porodice imetak može si i proletarac radom, nastojanjem, štednjom steći.

⁵⁶ Saborski zapisnici 1901—1906, sv. I, Khuenov govor na 11. saborskoj sjednici od 14. XII. 1901, str. 216.

⁵⁷ Saborski zapisnici 1901—1906, sv. I, Khuenov govor na 11. saborskoj sjednici od 14. XII 1901, str. 217.

⁵⁸ Saborski zapisnici 1901—1906, sv. II, dio I, str. 307—308. Govor odjelnog predstojnika Krajcovicisa.

⁵⁹ Dr. Stjepan Posilović, brat zagrebačkog nadbiskupa, bio je predsjednik sudbenog stola u Mitrovici, kada su osuđeni socijalisti iz Šida 1895, a 1897 bio je član stola sedmorice, pa je po njegovu referatu stol sedmorice potvrdio presudu mitrovačkog sudbenog stola socijalistima. Korać n. d. sv. I, str. 140—141.

⁶⁰ Dr. S. Posilović, Utopije socijalističke skupne proizvodnje. Mjesečnik pravničkoga društva u Zagrebu 1900, str. 641—652.

Pa ako to kod mnogih i nije moguće, tad se mora napokon pomisliti da mora biti i siromašnijih i potrebnih, jer je društvu ljudskom suđeno, da ostane nejednakim, i jer se napokon tad mogu pravom tješiti time, da će moći uteći se imućnijima, da pomognu sirotinji i bijedi. Iziskuje to i božji i čovječiji zakon, da se priteče u pomoć bližnjemu u nuždi. —

Ne bi to bio napredak u društvu, da svatko radi, uživa, gospoduje i služi podjednako jednako kao i drugi, a niti to ne, da svi sve, a možda doskora nitko ništa ne ima.«⁶¹

Nije Posilović okrutan samo prema proletarijatu, tražeći da ostane u siromaštvu, koje mu je »suđeno«. On zastupa slično stanovište i prema maloobrtnicima. »Glavno jamstvo za obstanak i napredak maloobrtnika leži u njih samih. Bude li maloobrtnik solidno i točno izveo posao, i upotrebio pri tom oruđe, bez kojega sad već ne može uspjevati u radnji, podigo svoju naobrazbu na viši stupanj, i ako bude umjeren i štedljiv, te uztrajno revan, i ako bude prianjao lih uz svoj posao, doživit će i dobrih dana koje mu svatko pravedan želi.«⁶² Drugim riječima, i mali obrtnik mora ostati u bijedi. Čitajući Posilovićeve radove, postaje nam još jasnije, zašto su mnogi mali obrtnici sa simpatijama pratili socijalistički pokret.

Posilović ne pobija socijalizam samo sa svog stanovišta prema ekonomskim pitanjima. On se ne ustručava da se spusti na razinu jednoga primitivnog župnika Kotarskog i da tvrdi: »Kad bi se uveo socijalistički sustav proizvodnje, morali bi se i sadašnji odnošaji obitelji promjeniti, ali ne na bolje, već na gore. Nastala bi svakako uslied zajedinstva i skupnosti u proizvodnji lasno i težnja, da i spolno obćenje među obim spolovima bude — zajedničko.«⁶³

U vezi s praktičnim rješavanjem radničkog pitanja Posilović smatra, da treba proširiti samopomoć radnika. Za razliku od vlade, on kaže, da su radničke organizacije tradeunionskog tipa potrebne. U udruživanju radnika za bolje uvjete rada nema povrede tuđih prava. Zato su takva društva u naprednim zemljama dopuštena, ako su u skladu s javnim poretkom. Posilović ne smatra, da je potrebna zabrana štrajka, ali misli, da država mora spriječiti štrajkaše, da ne vrše nasilje nad »štrajkbreherima.« Općenito smatra, da su štrajkovi vrlo štetni, jer od njih trpe poslodavci, radnici, trgovci i cijela privreda, a često uopće ne vode cilju. Poslodavci naime dovode strane radnike, a besposlenu svjetinu lako zavode bezdušni agitatori. Sami radnici imaju u svojim rukama svoj ekonomski i socijalni napredak, koji ovisi o različnim vrstama njihova udruživanja i o štednji. Prema tome Posilović misli, da poboljšanje položaja radnika ne ovisi uopće o držanju buržoazije, i dijeli radnicima »dobre« savjete, da se — u Khuenovoj Hrvatskoj, u kojoj je svako udruživanje zabranjeno — udružuju, i da — štede, dok su im nadnice preniske za

⁶¹ Posilović, isto, str. 650. — Nova sloboda napada Posilovića zbog ovog članka. Nova sloboda br. 8/22. V. 1902. (Socijalizam i dr. Stjepan Posilović).

⁶² Dr. S. Posilović, Uvjeti za obstanak maloobrta. Mjesečnik pravničkoga društva u Zagrebu 1900, str. 459.

⁶³ Dr. S. Posilović, Utopije socijalističke skupne proizvodnje. Mjesečnik pravničkoga društva u Zagrebu 1900, str. 650.

najosnovnije životne potrebe. Posilović govori i o besposlici, ali ne zna, kako da se ona spriječi. Zahtjev radnika, da im država omogući rad, čovječan je, ali neostvariv, jer sili državu ili općinu na nerentabilan rad, za koji posjedničke klase plaćaju porez, a one ionako snose teška javna podavanja. Iz istih razloga poslodavci ne bi mogli snositi teret ni za eventualno osiguranje radnika protiv nezaposlenosti, koju bi mogla donekle ublažiti sindikalna i karitativna društva te uredi za posredovanje rada.⁶⁴

I službene »Narodne novine« smatraju, da je za uklanjanje bijede među radnicima u prvom redu potrebna organizacija ustanove za posredovanje i evidenciju rada.⁶⁵

Iako se u vladinim krugovima diskutira o mjerama za poboljšanje položaja radnika, praktična se djelatnost svodi gotovo isključivo na »pomaganje siromaha« milodarima.⁶⁶

Istakli smo, da je »Narodna« stranka ignorirala radničko pitanje, a ipak nalazimo 1902 jedan članak u njenoj štampi, koji sa »simpatijom« piše o socijalnoj demokraciji i to u — omraženom mađaronskom »Agramer Zeitungu«. U vezi sa socijalističkom konferencijom u povodu proslave desetgodišnjice »Slobode«, list piše, da hrvatski socijalisti i njihovi gosti izvana shvaćaju duh vremena. Oni više ne propagiraju utopije, već žele poći legalnim putem napretka radničke klase. Radnici bi stvarno morali imati pravo sudjelovanja u javnom životu. Povodom sukoba Sirovatkinih kršćanskih socijala i socijalista na konferenciji, »Agramer Zeitung« konstatira, da je za naš politički život karakteristično to, što stranačke prepirke postoje i među radnicima. Opozicija rovari i među radnicima, ali bez uspjeha, jer samo je mali dio radnika uz opoziciju. Budući da su se socijalisti na konferenciji izjasnili za evoluciju, to će svaki liberal moći podupirati socijaldemokratske radnike. Buržoazija i radnici u liberalnoj državi nisu neprijatelji, ako se radnici drže legalnog puta. Naša vlada provodi mnoge socijalne mjere u korist radnika, koji međutim nisu zadovoljni, jer žele idealnu socijalističku državu. Ipak vlada i radnici mogu surađivati, naročito na području socijalnog zakonodavstva.⁶⁷ — Nije teško dokučiti razlog pomirljivom tonu »Agramerice«. Napokon, i u mađaronskim krugovima su znali, da socijaldemokracija i opozicija imaju u postojećim prilikama mnogo dodirnih točaka. Pa ako su se »narodnjaci« i pretvarali, kao

⁶⁴ Dr. S. Posilović, Obvezatno osiguranje radnika, Narodne novine br. 136/16. VI. 1902. Isti, Samopomoć radnika, Narodne novine br. 149/1. VII. 1902. Isti, Osiguranje radnika proti nestašici rada, Narodne novine br. 157/10. VII. 1902. Vidi Sloboda br. 15/1. VIII. 1902. (Osiguranje radnika proti nestašici rada).

⁶⁵ Narodne novine br. 73/31. III. 1903. (Uvodnik) — Narodne novine br. 118/25. V. 1903. (Evidencija obrtničke radnje). Članci su signirani s —m—.

⁶⁶ U Zagrebu postoji dobrotvorno društvo »Ubožki dom«, čiji je predsjednik biskup Krapac, potpredsjednik gradonačelnik Mošinaky, a učlanjeni su mnogi ugledni mađaroni. Brošura Budimira Blažekovića, Ubožki dom, Zagreb 1903, dobro ilustrira mišljenje zagrebačkih mađaronskih krugova, da se milosrdem mogu rješavati socijalna pitanja.

⁶⁷ Agramer Zeitung br. 74/1. IV. 1902. (Die Socialdemokratie in Kroatien, i Socialistentag).

da ne vide radnički pokret, ipak su, čini se, shvaćali, da socijaldemokracija postaje jača. Zašto da se ne pokuša spriječiti eventualna suradnja socijalista i opozicije, koja bi režimu mogla postati opasna, i tražiti dodirne točke vlade i socijalista na pr. u socijalnom zakonodavstvu? Tim »savezom« bi vlada radnicima dala ionako samo obećanja i ništa više, jer bi se uvijek mogla izgovarati činjenicom, da socijalno zakonodavstvo i ekonomsko pitanje pripadaju djelokrugu »zajedničkog«, a ne hrvatskog sabora. Dakako, da ta čudna simpatija nije naišla na odziv.

Prema navedenim izjavama i mišljenjima iz građanskih krugova mogli bismo izvesti slijedeći zaključak o odnosu buržoazije i socijalne demokracije uoči pokreta 1903:

Budući da su nosioci socijaldemokratske ideje u Hrvatskoj obrtnički radnici i sitni obrtnici, a ne tvornički proletarijat, to buržoazija u većini gleda na radničko pitanje kao na problem budućnosti, za koji će se morati ozbiljno zanimati tek, kad se u Hrvatskoj bude razvila industrija. Zasad većina vladajuće stranke i opozicije (osim napredne omladine) smatra, da se radničko pitanje može rješavati dobrotvornim društvima ili u najboljem slučaju stanovitim mjerama vlade i općina. Buržoazija ipak vidi, da se socijalna demokracija usprkos progonima učvršćuje. Rasulo u redovima buržoazije, međusobne stranačke prepirke i druge činjenice izazvane Khuenovom erom, sprečavaju buržoaziju da gleda realnije na razvoj socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj. Stara shvaćanja o »stranim dotepencima«, »bezdušnim agitatorima«, kojih je djelatnost izvan zakona, miješaju se u glavama predstavnika buržoazije s razumijevanjem, da je socijalna demokracija izraz bijede narodnih masa i da zbog toga treba s njome računati u različitim političkim akcijama, u kojima su zainteresirane i mase. Građanska je opozicija nakon svoje dugogodišnje besplodne politike najzad ipak uvidjela, da uspjeh u teškoj borbi protiv pritiska mađarskog kapitala nije moguć bez privremenog oslona na narodne mase, bez demokratizacije političkog života. A socijalna demokracija ima za sobom mase! Zbog toga građanska opozicija mora, iako vrlo nerado, uvidjeti da njena politika, prema kojoj je socijalna demokracija izvan zakona, kao što je to smatrala i vlada — nije korisna.

Potrebno je istaknuti, da se buržoazija naročito obarala na slijedeće točke socijaldemokratskog programa: na tobožnju teoriju o promjeni društvenog uređenja revolucionarnim putem, koju naša socijalna demokracija pod Koraćevim vodstvom ionako nije prihvaćala; na zahtjev, da vjera bude privatna stvar pojedinca, koji su buržoazija i svećenici identificirali s ateizmom; i napokon na internacionalni program socijaldemokratske stranke, za koji su tvrdili, da je u protivnosti s nacionalnim interesima, iako je socijaldemokratska stranka imala u svom programu sve goruće nacionalne probleme: ujedinjenje Hrvatske, financijsku samostalnost, borbu protiv hrvatskog i srpskog šovinizma, kulturno jedinstvo i suradnju Jugoslavena i dr.⁶⁸ Međutim, socijaldemo-

⁶⁸ Program socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije v. Istoriski arhiv KPJ IV, str. 56—58.

krati su smatrali, da je dugogodišnje iskustvo pokazalo, da vladajuće klase Hrvatske i Ugarske nisu sposobne riješiti akutna nacionalna pitanja, koja mogu riješiti samo širi slojevi naroda. Zbog toga su osnovni zahtjevi socijalista opće pravo glasa i ostale građanske slobode, a tek kad one budu osvojene, moći će se pristupiti efikasnom otklanjanju uzroka, koji drže Hrvatsku u kolonijalnom položaju.⁶⁹ Socijalisti su uvijek istupali protiv akcija mađarskog šovinizma,⁷⁰ ali nisu napadali cijeli mađarski narod kao građanska opozicija, već samo mađarske vladajuće klase.⁷¹ Opravdanost njihova stava pokazala se za vrijeme samog pokreta 1903, kad su se mađarski socijaldemokrati solidarizirali s hrvatskim pokretom protiv svoje vlastite buržoazije.

III.

Vodstvo socijaldemokratske stranke ušlo je u godinu 1903 s jednim vrlo važnim pothvatom. Pošto je izgubilo svaku nadu, da će vlada odobriti bilo kakve radničke organizacije, ono je poduzelo mjere za učvršćenje nelegalne sindikalne organizacije.^{71a} Do 1903 postojale su samo lokalne sindikalne grupe, koje nisu imale nikakvu zajedničku organizaciju. Svaka je radila što je htjela, pa je prema tome i uspjeh bio slab. Glavni je odbor iznio pred stranačku konferenciju, koja se održavala 1. i 2. II. 1903, Koračevu osnovu o formiranju Međustrukovnog odbora, koji će povezati pojedine sindikate. Na konferenciji je došlo do bučne diskusije. Mnogi predstavnici sindikata htjeli su da ostane sve pri starom i nisu prihvatili pravila Međustrukovnog odbora, ali kasnije, nakon njegovih prvih uspjeha, priključile su mu se jedna za drugom sve organizacije. Na samoj konferenciji polovica je delegata prihvatila pravila. Bio je to dakako ilegalni odbor, pa »Slobodna riječ« nije o njemu uopće pisala.

Prema statutu, Međustrukovni je odbor trebao da vodi agitaciju, organizira različite struke i poduzima sve što je potrebno za strukovnu i političku naobrazbu zagrebačkih radnika. Odbor će organizirati prvomajske proslave, predavanja, muzičke zborove i druge kulturne manifestacije. Sve strukovne izborne borbe vodit će Međustrukovni odbor samostalno, a političke borbe zajedno s Glavnim odborom stranke, kome je i podređen. Sabirne akcije vrši

⁶⁹ Slobodna riječ br. 6/19. III. 1903. (Finacijalna samostalnost).

⁷⁰ Sloboda br. 14/10. VII. 1902. (Mahnitaje šovinizma). Protest protiv otpuštanja Hrvata iz službe državnih željeznica.

⁷¹ Koračev govor na skupštini za financijsku samostalnost 11. III. 1903. Slobodna riječ br. 6/19. III. 1903.

^{71a} Iznosimo jedan primjer za postupak vlade i zagrebačkog gradskog poglavarstva prema molbama za odobrenje pravila sindikata. Gjuro Bukšeg i Josip Tassoti šalju Gradskom poglavarstvu 11. V. 1903 pravila »Drvodjelskog strukovnog udruženja«, koja su sastavljena na temelju rezolucije skupštine od 15. III. 1903. Povjerenik Gradskog poglavarstva Belošević preporuča vladi, da ne odobri pravila, jer su potpisnici kao i prisutni na skupštini od 15. III. 1903 odlučni socijaldemokrati. Vlada odgovara tek — 26. I. 1907 (!), da će odobriti pravila, kad se uklone neki nedostaci. U međuvremenu je molba, dakako, postala bespredmetna. — Arhiv grada Zagreba. Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba. — Redovna uprava br. 23816 i 63134/1903, br. 57563/1906 i br. 4907 i br. 4915/1907.

samo Međustrukovni odbor, a pojedine organizacije mogu to u svom djelokrugu činiti samo uz njegovo odobrenje. Ni jedan sindikat ne smije stupiti u borbu za poboljšanje svog stanja bez dopuštenja odbora. Međustrukovni odbor rješava nesporazume između pojedinih organizacija, a u slučaju nereda unutar nekog sindikata dužan je provesti kontrolu. Organizacije samostalno rješavaju svoja unutarnja pitanja. U Međustrukovni odbor ulaze svi članovi Glavnog odbora, svi predstavnici sindikata, blagajnici i »perovođe«, te jedan predstavnik na svakih 50 članova, a u tvornicama na svakih 30.⁷²

Međustrukovni odbor obuhvatio je odmah oko 100 najagilnijih socijaldemokrata u Zagrebu. Bio je to aparat dobro došao u događajima, koji će slijediti u narodnom pokretu. On se pokazao doraslim ne samo za priređivanje demonstracija, skupština i borbu s policijom, već i za vođenje štrajka i agitacije među radnicima 1903, pa i onda, kad su najiskusniji članovi u vodstvu stranke, Korać i Bukšeg, bili uhapšeni.

Na stranačkoj konferenciji bilo je usto zaključeno, da se stranačka organizacija proširi u pokrajini, u prvom redu u Osijeku, Varaždinu, Brodu, Karlovcu, Sisku i drugim većim gradovima. Organizaciju su imali provesti članovi Glavnog odbora. Socijalisti su se spremali da ponovo pokušaju prodrijeti na selo. Kao prvi korak za tu akciju odlučeno je, da se uz ilegalni list »Crvena sloboda« štampa poseban prilog za selo. Ban je tada poduzeo mjere protiv svake socijalističke djelatnosti u pokrajini. Policija u gradovima, a oružnici na selu imali su nalog da spriječe agitaciju i da odstrane sve agitatore.⁷³

U početku ožujka 1903 socijalisti su postigli još jedan uspjeh: potvrdili su svoju prošlogodišnju pobjedu na izborima za »Razvadno povjerenstvo«. Dobili su 646 glasova prema 343 glasa »Hrvatskih radnika« i »Hrvatske radničke zajednice«.⁷⁴

Socijalisti su skeptički dočekali formiranje Hrvatske stranke prava, ali su bili spremni da s njome surađuju. »Slobodna riječ« konstatira početkom veljače, da stara generacija ipak kapitulira pred duhom vremena i prepušta mjesto mlađima (t. j. naprednoj omladini). Socijalisti žele moralniji javni život te kulturni i ekonomski napredak radnog naroda. I nova stranka daje izjave u tom smislu, piše list, a socijaldemokrati će surađivati sa svima, koji to žele.⁷⁵

Korać se u veljači 1903 žalio, da opozicija progona socijaldemokrate, dok je dosadašnja borba za politička prava gotovo isključivo ležala na plećima socijaldemokrata. Pitao je, da li opozicija ne kani još uvijek napustiti svoju politiku, u kojoj su zakulisne spletkе važnije od borbe za uvjete zdravoga poli-

⁷² Korać, n. d. II, str. 57—61.

⁷³ Obzor br. 57/11, III. 1903. (Današnja skupština). Arhiv grada Zagreba. Gr. pogl. — Načelnik br. 61 od 4. II. 1903. U glavni odbor stranke izabrani su na toj konferenciji: Vilim Bukšeg slugar, Gjuro Bukšeg stolar, Vid Osrečki zidar, Stjepan Matić limar, Blaž Burkelc krojač, Vitomir Korać, Slavko Henč stolar, Makso Cvetko krojač, Eugen Demetrović pravnik, Ljudevit Kovačić stolar. — Slobodna riječ br. 7/2. IV. 1903.

⁷⁴ Slobodna riječ br. 5/5. III. 1903.

⁷⁵ Slobodna riječ br. 3/5. II. 1903. (Jedinstvo opozicije).

tičkog i socijalnog života. Hoće li koja od građanskih stranaka ipak pristati na kooperaciju svih opozicionalnih elemenata u borbi za građanska prava?⁷⁶

Opozicija, okupljena u Hrvatskoj stranci prava, prihvatila je takvo gledište pod utjecajem napredne omladine. To je značilo, da je priznavala, da socijaldemokracija nije nelegalna grupa, čiji su ciljevi rušenje javnog reda, i koja ima više veze s kriminalom negoli s ozbiljnim političkim radom. Opozicija je napokon priznala socijalnoj demokraciji »građansko pravo«, tj. pravo da se u okviru zakona na svoj način bori za građanske slobode i protiv kolonijalnog položaja Hrvatske.

Čini se, da su mnogi pripadnici Hrvatske stranke prava prihvatili stanoviše napredne omladine, da skupštinski pokret protiv Khuenova režima ne bi imao uspjeha bez sudjelovanja socijalne demokracije.

Čak i Folnegovičeva »Hrvatska« donosi članak socijalističkog simpatizera Miloša Krpana, koji je navodno napisan bez znanja stranačkog vodstva. U članku se zahtijeva, da Hrvatska stranka prava pođe ususret socijalistima, ako želi dobro domovine. U tom vrlo naivno pisanom članku Krpan brani socijaliste od optužbe, da su »beznarodnjaci«, i tvrdi, da socijalizam crpi »na čistim izvorima neoskvrnenog kršćanstva«. Uredništvo »Hrvatske« primjećuje usto, da bi bilo dobro, kad bi te zdrave misli prihvatili naši »internacionalci«, jer im inače ne može biti mjesta u hrvatskom narodu.⁷⁷

Povodom toga članka Sirovatka ustaje u »Hrvatskoj« protiv suradnje Hrvatske stranke prava, kojoj pripada i njegova grupa, sa socijalnom demokracijom. On nastoji uvjeriti mjerodavne faktore u novoj stranci, da je smjer socijalne demokracije pogibeljan za narodni napredak. On poziva Hrvatsku stranku prava, da ne prijeđe preko njegovih primjedbi te da podupire »Hrvatsku radničku zajednicu«, koja da je sposobna obuhvatiti svu radničku masu. Na socijaliste neka se obrati pažnja tek, ako se svojim programom približe kršćanskim socijalima.⁷⁸ Taj je poziv dakako ostao bez rezultata. U Hrvatskoj stranci prava su znali, da socijaldemokrati imaju za sobom neuporedivo veći broj radnika nego Sirovatkina stranka.

U vezi s uzbuđenjem u povodu pregovora za sklapanje nove ugarsko-hrvatske financijalne nagodbe, kojom su mađarske vladajuće klase htjele ponovo potvrditi kolonijalni položaj Hrvatske, prišlo se na kraju, pod utjecajem omladine, na organizaciju skupštinskog pokreta.⁷⁹ Na dogovor za pripreme pozvana je i socijaldemokratska stranka. Trebalo je ustanoviti program skupštinskog pokreta, koji je morao biti kompromisno rješenje energično

⁷⁶ Hrvatska misao br. 4/25. II. 1903. (V. Korać, Radničke strukovne organizacije)

⁷⁷ Hrvatska br. 34/12. II. 1903. (Miloš Krpan, Može li internacionalni socijalista biti neprijatelj čije vjere ili svoje domovine?). — Miloš Krpan bio je suđen za vrijeme progona socijalista 1897. Korać, n. d. I, str. 137.

⁷⁸ Hrvatska br. 36/14. II. 1903; br. 37/16. II. 1903; 39/18. II. 1903; 40/19. II. 1903; 42/21. II. 1903. (Čega se imaju odreći, što prihvatiti internacionalni socijaliste, da ne budu neprijatelji vjere i domovine?).

⁷⁹ Ugarski kraljevinski odbor odgovorio je negativno na zahtjeve hrvatskog kraljevinskog odbora za poboljšanje financijskog stanja u Hrvatskoj 24. II. 1903.

formuliranih zahtjeva socijalista, osobito što se tiče osude militarizma, i borbe za građanske slobode i umjerenih zahtjeva »obzoraša«, a naročito Franka.⁸⁰ Korać ističe, da su od samog početka, kao i kroz cijeli pokret, postojale dvije jasne linije: odlučna linija socijaldemokrata i oportunistička linija konzervativne opozicionalne buržoazije, između kojih se kolebala »mlada buržoazija«.⁸¹ Već se činilo, da je suradnja nemoguća, kad je posredstvom omladine i dra. Derenčina sklopljen kompromis, koji je u obliku rezolucije iznesen pred narodnu skupštinu 11. III. 1903.

Prijedlog rezolucije, koji je Korać u ime socijaldemokratske stranke predložio stranci prava, glasilo je ovako:⁸²

I.

I. S razloga, što današnji policajni sustav u Hrvatskoj i Slavoniji svima mogućima nedopuštenima sredstvima guši izraz javnoga mnijenja; proganja i uništava slobodu izbora, štampe, udruživanja i sastajanja; što je onemogućio savjesno djelovanje u sudačkoj i upravnoj službi; što vladajući sustav neobuzdano vrši svoju samovolju u svima odnosima javnoga i sukromnoga života u zemlji, što je radi toga nastupila demoralizacija u našem javnom životu, korupcija u inteligenciji; a konačno padanje gospodarstvene snage pučanstva Hrvatske;

s razloga, jer je današnja mađaronska većina hotično ili nehotično oruđe mađarske imperijalističke politike, što potvrđuje sama izjava izvjestitelja kralj. odbora dra Š. Egersdorfera, »da Hrvatska po prirodnom zakonu mora nestati u Ugarskoj«, izjava bana grofa Khuena-Hederwáry-a, da je dobar mađarski patriota i dobar Mađar, što znači danas u njegovim ustima. da zastupa mađarske imperijalističke prohtjeve, napokon što potvrđuje i fakt, da se današnja mađaronska većina ne smatra obvezanom ustati na obranu ni onih državopravno-financijskih ograda, što ih ima nagodba od god. 1868 na korist Hrvatske:

sakupljeni izjavljuju, da ni današnji sabor Hrvatske i Slavonije, kao ni današnji kraljevinski odbor, koji je iz njega izašao, ne smatraju ni pravim ni naravnim predstavnikom Hrvatske i Slavonije, te da oni prema tome i ne mogu i neće zastupati pravih gospodarsko-financijskih prava i interesa Hrvatske.

II. Nadalje s razloga, što bilo kakova ekonomska i financijska podređenost uopće štetno djeluje po narodni razvitak; što se naročito financijski odnošaj između Hrvatske i Slavonije i Ugarske pokazao neizrecivo štetonosnim i upravo ubitačnim po svaki zdravi kulturni, socijalni, gospodarstveni i politički razvoj Hrvatske:

sakupljeni smatraju da bi danas svaki kraljevinski odbor morao prekinuti svako daljnje dogovaranje sa kraljevinskim odborom Ugarske i svaki financijski odnošaj sa Ugarskom prekinuti, te se postaviti na stajalište potpune financijske samostalnosti.

III. Sakupljeni izjavljuju, da svaki kraljevinski odbor koji bar ne bi htio zastupati interesa protivnih blagostanju pučanstva Hrvatske i Slavonije morao bi izvjestiti barem:

⁸⁰ Marjanović, n. d. II, str. 77.

⁸¹ Korać, n. d. I, str. 168.

⁸² U vlasništvu g. Milana Marjanovića nalazi se autentični prijedlog socijaldemokrata za rezoluciju, pisan Koraćevom rukom. Tekst je na nekim mjestima ispravljen vjerojatno rukom dra. Derenčina ili nekog od napredne omladine. Tako ispravljen tekst identičan je s konačnim tekstom kompromisne rezolucije prihvaćene na skupštini 11. III. Prema tome, da bi bio jasan pravi stav socijalista, donosimo tekst njihova prijedloga bez ispravaka.

1. da se koli hrvatski, toli ugarski autonomni proračun, predlaže i uzakonjuje posebice i odijeljeno od zajedničkog hrvatsko-ugarskog proračuna;

2. da se hrvatskoj autonomnoj vladi kod sastavljanja zajedničkoga proračuna zakonom zajamči ravnopravno sudjelovanje;

3. da se prema tome zakonom Hrvatskoj i Slavoniji zajamči potpuna i posvema samostalna financijalna uprava;

4. da se Hrvatska i Slavonija ne terete državnim dugom, koji je sklopljen kao specijalni dug Ugarske i skoro isključivo u Ugarskoj i investiran;

5. da Ugarska Hrvatskoj i Slavoniji nadoknadi svu ogromnu štetu iz dosadanjeg protuzakonitoga i samovoljnoga obračunavanja hrvatskih državnih prihoda i izdataka kroz punih 36 godina;

6. da se kvota Hrvatske i Slavonije odredi prema istinskoj njenoj poreznoj snazi.

IV. Konačno s razloga, jer je za postignuće svih uvjeta zdravome kulturnome, gospodarstvenome, socijalnom i političkom razvitku i životu pak dakle i za postignuće financijalne snage i samostalnosti nužno prije svega postignuti potpunu slobodu štampe, sastajanja i udruživanja, slobodu izbora i opće, jednako, izravno i tajno izborno pravo, sakupljeni pozivaju sve oporbene stranke, frakcije, struje i skupine na kooperaciju i organizaciju svih narodnih snaga u žilavu borbu za postignuće ovih političkih čovječanskih prava.

Zahtjevi protiv militarizma sadržani su u dvije verzije. Prva verzija glasi:

II.

Sakupljeni izjavljuju, da su sa razloga kulturnih, gospodarstvenih i socijalnih principijelni protivnici stajaće vojske i sviju ustanova militarističkih. — Ali dok taj militarizam ipak postoji sakupljeni zahtjevaju demokratizaciju vojske i njeno prilagođivanje nacionalnim potrebama i karakteru onih narodâ, koji je sastavljaju i uzdržavaju.

Obzirom da je Austro-Ugarska monarhija sastavina od više država i naroda, te bi ona prema tome najmanje smela ići za osvajanjem, nego bi morala težiti sve to većoj neutralnosti; nadalje što vojničtvu u Austro-Ugarskoj imade i zadaću štitiiti prevlast jednih naroda nad drugim i prevlast bogatijih razreda nad siromašnijim; te konačno što se vojsci Austro-Ugarske naturava dužnost sprečavanja razvoja i gušenja slobode balkanskih naroda, — to sakupljeni smatraju svako povišenje novčakoga kontingenta i vojnih tereta nepotrebnim dapače štetnim, te zahtievaju da se svako ovakovo povišenje otkloni.

Konačno sakupljeni osuđuju motive, koji vode opstrukciju mađarske saborske opozicije protiv novih vojnih tereta, te protestiraju proti tome, da se zajednička vojska u Ugarskoj i Hrvatskoj stavlja u isključivu službu gospodarećih razreda i stranaka, kao i proti svakoj namjeri, da se zajedničkoj vojsci Ugarske i Hrvatske dađe isključivo mađarski nacionalni značaj.

Druga verzija zahtjeva protiv militarizma, koje je Korać predložio (a ti su zahtjevi nešto izmijenjeni ušli u konačnu rezoluciju), glasi:

III.

Sakupljeni izjavljuju, da su sa razloga kulturnih, gospodarstvenih i socijalnih principijelni protivnici stajaće vojske i sviju ustanova militarističkih.

Obzirom na danas postojeće društvene forme (prilike) — dok postoji vojska — sakupljeni zahtievaju demokratizaciju vojske i njeno prilagođivanje nacionalnim potrebama i karakteru onih narodâ, koji ju sastavljaju i uzdržavaju.

Povećanje vojnih tereta i povišenje novačkoga kontingenta sakupljeni smatraju nepotrebnim, te pozivaju zajednički sabor da svako ovakovo povišenje otkloni.

Konačno sakupljeni odsuđuju motive, koji vode obstrukciju građanske opozicije Ugarske protiv novih vojnih tereta, te protestiraju proti svakoj želji i namjeri da se zajednička vojska u transilavskoj poli monarhije stavlja u isključivu službu gospodarećih klasa Ugarske i Hrvatske i proti svakoj namjeri da se zajedničkoj vojsci Ugarske i Hrvatske dade isključivo mađarski nacionalni značaj.

Zbog usporedbe donosimo i konačnu rezoluciju, koja će biti prihvaćena na narodnoj skupštini od 11. III.⁸³:

I. S razloga, što bilo kakova ekonomska i financijalna podređenost uopće štetno djeluje po narodni razvitak; s razloga, što se financijalni odnošaj između Hrvatske i Ugarske pokazao nezrecivo štetonosnim i upravu ubitačnim po svaki zdravi kulturni, socijalni, gospodarski i politički razvoj Hrvatske:

sakupljeni zahtijevaju da se hrvatski kraljevinski odbor, koji raspravlja o obnovi financijalne nagodbe između Hrvatske i Ugarske, stavi na stanovište potpune samostalnosti, i izjavljuje svoje pouzdanje onim članovima tog odbora, koji na tom stanovištu stoje, s pozivom, da ga ustrajno i unaprijed zastupaju.

II. S razloga, jer je za postignuće svih uvjeta zdravom kulturnom, gospodarskom, socijalnom i političkom razvitku i životu, pa dakle i za postignuće financijalne snage i samostalnosti nužno izvojtiti potpunu slobodu štampe, sastajanja i udruživanja, slobodu izbora i opće, jednako, izravno i tajno izborno pravo, bez kojega se uz izbornu praksu i policajni sistem, koji gospoduje u Hrvatskoj, ne može hrvatskom saboru priznati da je predstavnik narodne volje:

sakupljeni pozivlju na sveopći zajednički rad i organizaciju svih narodnih sila i na žilavu borbu za postignuće ovih političkih i čovječanskih prava.

III. Sakupljeni izjavljuju da su iz razloga kulturnih, gospodarskih i socijalnih principijelni protivnici militarizma, koji sveudilj traži od naroda sve veće i nove žrtve u krvi i novcu; ali dok taj militarizam ipak postoji, sakupljeni zahtijevaju:

demokratizaciju vojske i njeno prilagodivanje nacionalnim potrebama i karakteru onih naroda, koji ju sastavljaju i uzdržavaju.

Isto tako smatraju sakupljeni svako povišenje kontingenta novaka i vojnih tereta nepotrebnim, dapače štetnim, te zahtijevaju, da se svako ovakovo povišenje otkloni. Konačno sakupljeni osuđuju motive, koji vode opstrukciju mađarske saborske opozicije protiv novih vojnih tereta, te prosvjeduju proti tome, da se vojska stavlja u isključivu službu gospodujućih razreda i stranaka, kao i proti svakoj namjeri, da se vojsci Ugarske i Hrvatske dade isključivo mađarski nacionalni karakter.

Usporedimo li Koraćeve prijedloge i samu rezoluciju, vidjet ćemo, da je rezolucija prihvatila točku I./II. Koraćeva prijedloga, (zahtjev za financijskom samostalnosti Hrvatske), ali da je ispušten zahtjev, da kraljevinski odbor prekine pregovore o financijalnoj nagodbi s mađarskim kraljevinskim odborom i da uopće prekine svaki financijski odnos s Mađarskom; prihvaćena je zatim točka I./IV. (zahtjev za građanskim slobodama) s malim nadopunama, kao i umjerenija verzija izjave protiv militarizma, koja je još i ublažena.

Usporedba rezolucije i Koraćeva prijedloga pokazuje, da se diskutiralo samo na temelju Koraćeva prijedloga, jer je prihvaćen tekst, uz stanovite promjene, identičan s Koraćevim. To znači, da predstavnici građanskih stranaka uopće nisu podnijeli protuprijedlog ili da je takav prijedlog odbačen.

⁸³ Obzor br. 58/12. III. 1903; Slobodna riječ br. 6/19. III. 1903; Janko Ibler, Hrvatska politika 1903, Zagreb 1914, str. 9—11; Korać, n. d. I, str. 164—165.

Ta je rezolucija bila rezultat suradnje između napredne omladine i socijalista, kao što je to bila i skupština od 11. ožujka. Ostali predstavnici buržoazije u Hrvatskoj stranci prava kao i »čisti« držali su se po strani, iako su pristali na navedenu rezoluciju.

Kako vidimo iz Koraćeva prijedloga, točka I./I. koja predstavlja energičan napad na Khuenov sistem, nije bila prihvaćena. Poanta ovog dijela Koraćeva prijedloga, da se sabor i kraljevinski odbor ne mogu smatrati narodnim predstavnicima, ubačena je na manje upadljiv način u točku II. rezolucije, gdje se kaže, da se bez uvođenja općeg prava glasa hrvatski sabor ne može smatrati narodnim predstavništvom. Izbačena je Koraćeva točka I./III., u kojoj su istaknuti specifični zahtjevi u vezi s financijalnom samostalnosti Hrvatske. Najzanimljiviji je svakako zahtjev br. 5, u kojem se traži da Ugarska vrati Hrvatskoj štetu počinjenu samovoljnim financijskim obračunima sve tamo od nagodbe. Izostavljena je prva verzija antimilitarističkih zahtjeva, u kojoj se osuđuje osvajački duh Monarhije, konstatira da vojska služi prevlasti jednih naroda nad drugima, bogatih nad siromašnima, i gušenju slobode balkanskih naroda. I umjerenija verzija ublažena je time, što je umjesto izjave da se sakupljeni smatraju principijelnim protivnicima »stajaće vojske i sviju ustanova militarističkih«, unesena samo izjava, da se smatraju principijelnim protivnicima »militarizma«. Međutim, i ta »blaga« antimilitaristička izjava ima veliko značenje za našu opoziciju, koja je dotad uvijek uvjerala Beč u svoju odanost »kruni« i Monarhiji, a sada, iako uz otpor, ipak pristaje na izjavu protiv vojske, glavnog stupa te Monarhije. Opozicija je to, dakako, prihvatila samo privremeno, za volju kompromisa sa socijaldemokratima. U kasnijim skupštinama, koje će ona sama voditi, ne će te zahtjeve više ponoviti.⁸⁴

U vezi s antimilitarističkim djelovanjem naših socijalista potrebno je istaknuti, da su oni, čini se, agitirali i među vojskom. Tako ban Khuen piše u ožujku 1903 gradskom načelniku Mošinikom: »Glasom dopisa c. kr. 13. zbornog zapovjedništva u Zagrebu od 14. III. t. g. br. 434/II pokazalo se je u posljednje vrijeme jače nastojanje socijalističkih elemenata svoje razvratne ideje razširiti među vojskom, naročito među pričuvnici, koji se imadu pozvati na djelatnu službu, kao i u vojarnje kriomčariti brošure razvratnog sadržaja, kako bi se time zapt i dobar glas vojske podkopao te njezina podpuna pouzdanost uzdrimala. Nadalje je primjetilo rečeno sborno zapovjedništvo, da se prema prispjelih mu obavjestih, agitacija među vojničtvom nastoji sada putem posebnih pouzdanika prema stanovitoj osnovi i u velikom obsegu započeti.«^{84a}

*

5. ožujka održan je na poticaj napredne omladine, socijaldemokrata i kršćanskih socijala pouzdani sastanak, kojemu su prisustvovali brojni đaci i radnici. Stjepan Radić govorio je o potrebi financijske samostalnosti Hrvatske,

⁸⁴ Ibler, n. d., str. 12; Marjanović, n. d, II, str. 118.

^{84a} Arhiv grada Zagreba. Gr. pogl. — Predsjedništvo br. 179 od 23. III. 1903 i br. 409 pr. od 6. VIII. 1903.

a Sirovatka protiv novih vojnih osnova o povišenju novačkog kontigenta. Korać je u svom govoru naglasio potrebu suradnje svih narodnih sila u borbi za građanska prava. Pozdravio je tu zajedničku akciju u nadi da je to početak novog pokreta i duha u zemlji.⁸⁵

8. ožujka održan je još jedan dogovor radnika i studenata, na kojem je Korać govorio protiv vojnih osnova. Istaknuo je krizu, besposlicu, emigraciju seljaka i propadanje sitnog obrta, a vlada, mjesto da pomogne, zahtijeva povećanje vojnog kontigenta i s time u vezi nove poreze. Korać, osim toga, zahtijeva i nacionalizaciju vojske, jer da svaki čovjek ima pravo da bude u vojsci, u kojoj se govori njegovim materinjim jezikom. Korać je u svom govoru napao opoziciju, a u prvom redu Frankovce. Trebalo bi više rada u narodu, a manje kukavštine — izjavljuje on. Tada ne bi pojedini vođe opozicije dizali kuku i motiku na onaj dio našeg naroda, koji se naziva drugim imenom, niti bi socijaldemokratima odricali pravo na opstanak i denuncirali ih.⁸⁶

Govor dra. Derenčina na tom sastanku ne može se nazvati drugačije nego hvalospjevom socijaldemokratima. Derenčin, koji se jedini od starijih opozicionalaca sasvim priključio naprednoj omladini, istaknuo je u prvom redu, da je vrlo zahvalan svom predgovorniku i »svom davnom štićeniku Koraću«,⁸⁷ što je iznio pitanja, koja zanimaju cijeli svijet. Jasno je, da započeta skupštinska akcija ne će preokrenuti sadašnje stanje, ali, kako je Korać rekao — treba ustrajati! »Građanstvo zagrebačko je tuđe našim težnjama«, kaže Derenčin. S njegovom potporom ne treba računati. Ipak je potrebno boriti se za ono, što Korać naziva »moralnim preporodom naroda«. »Što se tiče mene, mogu kazati, da sam, odkako stojim u opoziciji, uvijek zastupao ono, što je Korać (podertao »Obzor«) govorio!« »I zadnja skupština, koja se sastala mojim nukanjem, raspravljala je i zaključila rezoluciju o fin. pitanjima, o pitanju slobode tiska i slobode izbora, bila je jako žalostna, a da nije bilo socijalne demokracije bila bi još žalostnija. Ja sam zagovarao učestvovanje soc. demokracije na onoj skupštini i moji su prijatelji uz to pristali, a to je dokaz, da opozicija nije protivna elementima, koji dobro žele ovoj zemlji i koji imaju pred očima dobro čovječanstva kao soc. demokrati. Za mene socijalizam naš nije ništa drugo, nego vapaj nevolje proti današnjoj nepravdi (Živio) i ja u tom smislu nisam protivnik njegov. On je puno dobra učinio i neka nastavlja i dalje na temelju današnje svoje evolucije pa će postići još mnogo dobra.« Derenčin je istaknuo, da treba nastojati da se poboljša stanje u korist našeg naroda u okviru postojeće militarističke organizacije. Na kraju svog govora upozorio je, da je neprijatelj u vladinom sustavu, koji treba svakako srušiti.⁸⁸

⁸⁵ Obzor br. 53/6. III. 1903. (Za financijalnu samostalnost i proti novim vojnim osnovama).

⁸⁶ Obzor br. 55/9. III. 1903. (Skupština za financijalnu samostalnost i protiv vojnih osnova).

⁸⁷ Dr. Derenčin bio je Koraćev branitelj. (Korać, n. d. I, str. 140).

⁸⁸ Obzor br. 55/9. III. 1903. — Sirovatka je protestirao protiv Derenčinova govora o socijalistima, ističući da je njegova stranka pristupila hrvatskoj stranci prava od prvog dana, dok su joj socijalisti načelni protivnici. Zahtijevao je razjašnjenje

Istog dana, kada je ta skupština održana, 8. ožujka, desio se u Ugarskoj događaj, koji je utjecao na povećanje popularnosti socijalne demokracije u Hrvatskoj. Ondje se vodila velika borba između socijaldemokrata i Košutovaca. I socijaldemokrati su bili protivnici novih vojnih osnova, koje je bečki dvor htio provesti, ali su smatrali, da dualizam u vojsci, t. j. mađarska nacionalna vojska, ne znači smanjenje vojnih tereta za narod, a da s druge strane predstavlja još jedan korak pomađarivanju nemađarskih nacija. Nenarodna, usko stranačka i klasna politika Košutove stranke tjerala je šire slojeve naroda u krilo socijalne demokracije, koja je u to doba vrlo ojačala. Dakle, 8. ožujka pripadnici Košutove stranke, koji su htjeli organizirati demonstracije protiv vojnih osnova, sukobili su se na peštanskim ulicama sa socijaldemokratima. U sukobu se pokazalo, da su socijaldemokrati jači; mase su bile uz njih.⁸⁹ Jasno je, da je borba socijaldemokrata protiv Košutovaca, tih najvećih mađarskih šovinista i pristalica svih akcija, koje su bile pogubne za Hrvatsku, izazvala u hrvatskoj javnosti simpatije ili barem povećani interes i za hrvatsku socijalnu demokraciju.

Omladina je uoči narodne skupštine od 11. ožujka izjavila u »Obzoru«, da će uz građansku opoziciju doći na skupštinu i socijalisti, »i tako se nađuše na okupu svi elementi u Hrvatskoj, koji žele pravice i ustavnog duha«. List ističe, da su baš u vrijeme, kad se u Budimpešti odvija najžešći sukob između Košutovaca i socijaldemokrata — građanska opozicija i socijalisti u Zagrebu složni u istoj akciji, jer dok u Hrvatskoj nema najosnovnijih građanskih sloboda, suradnja svih sila zahtjev je narodne samoobrane. I tom prilikom napredna omladina ističe: »Mi smo principielni protivnici socijalne demokracije«, ali ovdje se radi o nečemu, što je svima potrebno kao zrak, koji čovjek udiše. U tim prilikama ne smije biti sukoba.⁹⁰

*

Napokon je osvanuo 11. ožujak, dan dugo pripremane narodne skupštine, za koju je vladao velik interes. U samoj dvorani »Kola« sakupilo se oko 5000

od središnjeg odbora stranke, koji mu je odgovorio, da je to Derenčinova lična stvar. Derenčin je nato izjavio, da on nije mislio uvrijediti Sirovatkinu stranku, koju da smatra opravdanijom od »internacionalne, kozmopolitske i bezvjerske« skupine. On nije govorio samo o socijalnoj demokraciji, već o »socijalizmu« i »demokraciji« uopće. To dakako nije točno, jer se iz govora jasno vidi, da je Derenčin apostrofirao baš Koraća i socijalnu demokraciju. »Glas naroda« se grozi istupom Sirovatkine stranke iz hrvatske stranke prava, ako bi se to ponovilo, ali primjećuje, da se ne protivi suradnji sa socijalistima od vremena do vremena. Glas naroda br. 13/27. III. 1903. (Razjašnjenje g. dr. Marijana Derenčina).

⁸⁹ Obzor br. 55/9. III. 1903; Obzor br. 69/26. III. 1903. (Mađarska opozicija i socijaliste); Narodna obrana br. 56/10. III. 1903. (Demonstracije protiv vojnih osnova); Agramer Tagblatt br. 55/9. III. 1903. (Die gestrigen Demonstrationen in Budapest); Agramer Tagblatt br. 56/10. III. 1903. (Die Moral von der Geschichte); Sisački glas br. 7/29. III. 1903. (Demonstracije u Mađarskoj).

⁹⁰ Obzor br. 57/11. III. 1903. (Današnja skupština).

osoba, a pred zgradom oko 3000.⁹¹ Bilo je to prvi put, da se na jednoj političkoj manifestaciji okupilo toliko ljudi. Dvorana je bila okićena hrvatskim i crvenim zastavama. Većina prisutnih bili su đaci i radnici. Građanstva, čini se, gotovo i nije bilo, a niti svećenstva.⁹² Skupština je bila dobro organizirana. Oko 150 redatelj, radnika i đaka, brinulo se za smještaj prisutnih.

Za predsjednika skupštine izabran je M. Derenčin, a za podpredsjednike socijaldemokrat Sl. Henč i kršćanski socijal Ferenčina. Pred narodnu skupštinu je iznesena i prihvaćena nama već poznata rezolucija, a branili su je: Derenčin, Heimerl, Stjepan Radić, pravnik Petrović, Marjanović, Korać, Bukšeg i Sirovatka. Derenčin je izjavio, da je ova skupština sastanak svih svijesnih Hrvata. Zbog toga su prisutni i socijaldemokrati, koje radosno pozdravlja. Govornici su se izjašnjavali za pojedine točke rezolucije: financijalnu samostalnost Hrvatske i građanska prava, a Bukšeg i Sirovatka govorili su protiv militarizma.⁹³

Koraćev govor pokazuje načelni stav stranke u vezi s početkom narodnog pokreta i suradnjom s opozicijom. Mi nismo građani slobodne države — kaže Korać. Kod nas vlada policijski sistem. Opozicija, koja je pozvana da brani narod, uvijek je napadala socijaliste. S tom praksom treba prekinuti. Svi moramo cijeniti ovu trenutačnu slogu stranaka. »Svi se čude, što je socijalna demokracija stupila u ovaj vez s ostalim strankama. Da je kod nas normalno stanje, ne bismo morali u ovakvim trenucima ići skupa, i to u pitanjima, gdje ne bi smjelo ni biti razprave.« Između socijalne demokracije i građanskih stranaka postoji velik jaz, ali je taj jaz zatrpala politika vlade i cijeli vladin sistem. »Nu mjesto da si predbacujemo, uočimo dobro naš položaj, koji nam nalaže prvo voditi borbu za građanska prava. Na stranu sva gesla o Velikoj Hrvatskoj, pred nama je samo jedno geslo: Neprestano polagano poboljšanje našeg današnjeg kukavnog položaja. Kaže se da je svrha današnje naše skupštine, neka se pozove hrv. kraljevinski odbor, da nam izvojšti bolji financijalni odnošaj prema Ugarskoj. Nema sumnje, da smo svi na čistu, da naša skupština neće mnogo doprinijeti, jer samo jedan sastanak još uvijek malo koristi. Tek odgojem naroda, naroda koji ima da bude svijestan svojih prava i dužnosti, može se izvojštiti njegovo pravo. Naša je, dakle, zadaća odgajati narod i voditi ga — kako se ono veli u jednoj lakrdiji, ali ovdje dobro pristaje: — iz bitke u bitku, iz boja u boj! (Odobranje) — Štovani prisutni! Naša kritika ne može

⁹¹ Navedeni broj prisutnih nije pouzdan. On je samo najvjerojatniji, jer u izvorima, kojima raspoložemo, varira taj broj između 5.000 i 10.000.

⁹² Agramer Zeitung primjećuje ironički »...die Geistlichkeit glänzte durch ihre totale Abwesenheit.« Agramer Zeitung br. 58/12. III. 1903. Svećenici kao i građani nisu došli zbog socijalista. Ipak je potrebno upozoriti, da su se neki svećenici solidarizirali sa skupštinom od 11 III. 1903. Obzor br. 95/27. IV. 1903; br. 88/8. IV. 1903.

⁹³ O skupštini pišu opširnije: Slobodna riječ br. 6/19. III. 1903; Obzor br. 58/12. III. 1903; Agramer Tagblatt br. 58/12. III. 1903; Narodne novine br. 58/12. III. 1903. Hrvatsko pravo br. 2200/13. III. 1903; Hrvatska br. 58/12. III. 1903; Agramer Zeitung br. 58/12. III. 1903; Novi list br. 59/13. III. 1903; Slawonische Presse br. 60/14. III. 1903; Sisački glas br. 6/15. III. 1903; Korać, n. d. I, str. 165—166; Marjanović, n. d. II, str. 77; S. Radić, n. d., str. 39—53; Ibler, n. d., str. 9—14.

biti ni radi toga strašna, jer smo mi u takovom položaju, da nas se naprosto niko ne boji. Susjed se ne boji susjeda, ako ga žena tuče, a još manje onda, ako ta žena nije još ni poštena! Niti našeg naroda se ne će nitko bojati ni respektovati ga, dok ga šaka plaćenika gura, gnjavi, dok mu propisuje kretanje, dok u tom narodu imaju ugleda defraudanti, moralne propalnice i proste varalice! (podcrtao Korać) (Tako je! Smijeh, burno i dugotrajno odobravanje, jer je svak razumio ovu jasnu aluziju na bana Khuena, lično. Poklici: Živio Korać) ... sve dotle, dok se njegovi zastupnici kao prosti razbojnici po ulici vuku, sve dotle dok se pita, hoće li se dopustiti ono, što je po zakonu dozvoljeno i predviđeno... Ovdje moram ispraviti tvrdnju jednoga predgovornika, da Mađari žive lagodno. To ne stoji! Mi u protivnicima s one strane Drave ne smijemo gledati mađarski narod, koji i sam bijedno živi, nego skupinu kapitalista i izrabljivača, koji podržavaju ovakovu skupinu izrabljivača i kod nas, koji nas ovdje doma gnjave. Da je naša politika bila zdrava, stekla bi ona naravne saveznike u ugarskim narodnostima i ugarskoj socijalnoj demokraciji. Ali toga nije bilo, jer se i od strane opozicije i naša socijalna demokracija stavljala izvan zakona, a kamo li da bi se sa drugom sklapali savezi.«⁹⁴

I »Slobodna riječ« donosi svoj komentar o skupštini. Ona pita, da li će građanska opozicija htjeti ići sa socijalistima u žilavu borbu protiv vladajućeg sustava, i kaže da započetu akciju treba proširiti. Kad bi ona ostala u sadašnjem obimu, išlo bi to samo u korist mađarona, a tada bi socijalisti sami vodili borbu dalje. Točno je, kaže se u članku, da se protiv Hrvatske vodi kolonijalna politika kao u Irskoj i Indiji, ali ako se s akcijom za financijalnu samostalnost ne poveže usko borba za opće pravo glasa, slobodu štampe, udruživanja i sastajanja, onda je sve skupa samo komedija, da se zavara narod.⁹⁵

Prema tome, prisnija veza između socijalista i službene opozicije u borbi protiv Khuena nije bila moguća, ne samo zbog neslaganja u pitanju militarizma, već i zbog toga, što opozicija nije željela da vodi dosljednu politiku oslona na narodne mase. Ona je tražila financijalnu samostalnost Hrvatske kao uvjet za razvoj domaćeg kapitala, ali nije željela proširenje građanskih prava na narodne mase, koje bi, koristeći se njima, mogle ugroziti položaj buržoazije, iako je donekle shvaćala, da je to jedan od glavnih uvjeta za uspješnu borbu protiv mađarskog pritiska. Socijalisti su naprotiv smatrali, da se financijalna samostalnost Hrvatske može izvojevati tek nakon postignuća građanskih i ustavnih prava za šire slojeve naroda, jer tek tada, uz sudjelovanje cijelog naroda, moći će se realno rješavati akutna pitanja između Hrvatske i Ugarske. — »Sloga« opozicije i socijalne demokracije bila je u suštini samo sloga napredne omladine i socijalne demokracije.

Narodna skupština od 11. ožujka svršila je pjevanjem patriotskih i socijalističkih pjesama. »Socijaliste skinuše kape kod »Lijepe naše«, a ostali su

⁹⁴ Slobodna riječ br. 6/19. III. 1903. Dijelovi govora štampani su kod Koraća, n. d. I, str. 166, i Iblera, n. d., str. 11.

⁹⁵ Slobodna riječ br. 6/19. III. 1903. (Financijska samostalnost).

povlađivali njihovoj himni.«⁹⁶ Pred zgradom, u kojoj se održavala skupština, bila je spremna straža na konju kao i pješaci. Policajci i agenti pratili su masu, koja se kličući i pjevajući kretala ulicama. Stigavši pred spomenik bana Jelačića, masa se na poziv Sirovatke mirno razišla.⁹⁷

Dojam ove uspjele narodne skupštine bio je golem u cijeloj Hrvatskoj. Glas o skupštini brzo se proširio pokrajinom, a vladajući su se krugovi uznemirili. U provinciji se razvio skupštinski pokret. Traženi su govornici iz Zagreba, naročito socijalisti, dok su se Frankovci protivili njihovu sudjelovanju.⁹⁸

Službena je štampa donijela samo kratke vijesti o skupštini, kao da ona nije uopće važna, jedino je »Slawonische Presse«, koja je izlazila u Osijeku, vjerno odrazila strah mađarona od suradnje opozicije i socijaldemokrata. List zaklinje vodeće faktore u Budimpešti, da promise o tome, kako je borba protiv dotadanih financijskih odnosa dovela opoziciju u tabor socijalne demokracije. Otezanje Mađara, da odgovore na legalne zahtjeve hrvatske kraljevske deputacije u vezi s poboljšanjem financijskog stanja Hrvatske, samo je voda na mlin opozicije i socijalne demokracije. Odnos opozicije i socijalista, piše list, je pojava nezdrava, protuprirodna i nemoralna. Dosad je opozicija držala crvene internacionalce daleko od sebe pa ni nema većih političkih protivurječnosti nego što su one između državno-pravne opozicije i socijalista. Dosad je opozicija tvrdila, da je ona monarhistička i religiozna, a socijaldemokrati su neprijatelji prijestolja i religije. Socijalisti nisu samo protivnici mađarske države, već i »Velike Hrvatske«. I s takvim elementima složila se opozicija! Ona dobiva malo sa svojim novim saveznicima. Njena financijska politika doduše nailazi na širi odziv, ali ona sama se kompromitira. Obzir prema novim saveznicima već sada primorava opoziciju, da zauzme stanovište, koje je protivno tradicionalnom »oduševljenju« Hrvata za neoslabljenu obrambenu snagu Monarhije i njezin položaj kao velike sile. Zbog svega toga »Slawonische Presse« upozorava svoje protivnike iz građanske opozicije, da se okane socijaldemokrata.⁹⁹ Vidjeli smo već, da nikakvo upozorenje nije bilo potrebno, jer je »sloga« opozicije i socijalista bila samo sloga napredne omladine i socijalista.

Logično je zbog toga, da se »Narodna obrana«, organ napredne omladine u Osijeku, osvrnula na pisanje »Slawonische Presse«. Suradnja socijalista i opozicije je zaista abnormalna pojava, piše list, ali i mi živimo u abnormalnim prilikama, pa je do zajedničke akcije opozicije i socijalista došlo spontano, bez zajedničkog kluba i bez deklamacija o »slozi«. »Slawonische Presse« piše, da su socijalisti protiv svake države i time ih ubraja u anarhiste, s kojima i opozicija tobože kani rušiti temelje države i vjere. »Strah i ljutina protivnika

⁹⁶ Marjanović, n. d. II, str. 77; S. Radić, n. d., str. 51.

⁹⁷ Agramer Zeitung br. 58/12. III. 1903. (Financielle Selbstständigkeit und Wehrvorlagen).

⁹⁸ Korać, n. d. I, str. 166—167.

⁹⁹ Slawonische Presse br. 60/14. III. 1903. (Die Opposition und die Socialdemokratie).

samo upućuju građanske opozicionalne stranke, da — nastave u započetom pravcu.« Mađaroni su bijesni, jer »građanske opozicionalne stranke ojačane su masami najširih slojeva — velike skupštine, ulica (podcrtala »Narodna obrana«) je naša!«¹⁰⁰ Tako se omladinski organ raduje, što se ulica preko socijalista povezala s opozicijom, za razliku od službene opozicije, koja se te ulice bojala.

Službena opozicionalna štampa pisala je o skupštini dosta opširno, ali suzdržljivo. Ipak, čak je »Hrvatsko pravo«, organ »čiste« stranke prava, koja je bila najveći protivnik socijalista, pisalo: »Harmonično sudjelovali su i socijaliste, te je i njihovo držanje učinilo najbolji utisak. Njihovi govornici gospoda Korać i Bukšeg (podcrtalo »Hrvatsko pravo«) pokazali su kako su pronikli u tešku materiju o kojoj su govorili, nastojeći da ne prevrše mjere dopustivosti.«¹⁰¹

*

Druga pučka skupština bila je sazvana u Osijeku, koji je poslije Zagreba bio najjači centar napredne omladine i socijalista, ali je ona bila zabranjena. Nakon toga sazvan je pouzdani sastanak, za koji je dobilo pozive oko 1000 lica. I taj je sastanak bio zabranjen. Na te su mjere osječki građani, obrtnici i socijaldemokratski radnici odgovorili 22. ožujka demonstracijama. Radnici su nosili crvene kravate i spremali se da pokažu, kako piše »Narodna obrana«, da i u Osijeku ima klasno svijesnih radnika. U demonstracijama se isticao radnik Čop, koji je pred masom na ulici zahtijevao, da mu gradski kapetan razjasni, zašto je skupština zabranjena. Zbog tih je demonstracija osuđeno 20 osoba, u većini radnika.¹⁰²

Dan prije demonstracija došao je Korać u Osijek, a da to policija nije znala. On je zajedno s osječkim drugovima uspio prevariti policiju. Dok je naime sazvani pouzdani sastanak bio zabranjen, socijalisti su ga u brzini održali na nekom drugom mjestu. Primljene su zagrebačke rezolucije uz prosvjed protiv zabrane narodne skupštine u Osijeku.¹⁰³

Poučena za nju neočekivanim uspjehom i odjekom zagrebačke skupštine, Khuenova vlada je zabranila preko pedeset skupština, koje su bile najavljene u pokrajini. Ove su mjere izazvale još veću mržnju protiv režima. Jedina narodna skupština, koja je bila dopuštena i održana, sastala se 6. travnja u Karlovcu. Predsjednik skupštine bio je karlovački gradonačelnik dr. Banjavčić, konzervativni opozicionalac, u kojega je ban imao povjerenja, pa se nadao, da će skupština proći u umjerenom tonu. Sudjelovali su socijaldemokrati Bo-

¹⁰⁰ Narodna obrana br. 61/15. III. 1903. (Opozicija i socijalna demokracija).

¹⁰¹ Hrvatsko pravo br. 2200/13. III. 1903. (Skupština za financijsku samostalnost).

¹⁰² Narodna obrana br. 68/24. III. 1903; br. 69/25. III. 1903; Slawonische Presse br. 68/24. III. 1903.

¹⁰³ Narodna obrana br. 69/25. III. 1903; Slobodna riječ br. 8/17. IV. 1903. »Narodna obrana« uživa u činjenici, što je Korać prevario policiju, koja ga inače uvijek budno prati. Ne samo da je održao dva sastanka s radnicima, a da policija o tome nije imala pojma, već je i u kavani sjedio kraj — gradskog kapetana. Narodna obrana br. 69/25. III. 1903. (Socijalisti i gradski kapetan).

žičević i Eugen Demetrović. I na toj skupštini bilo je malo građana, a u većini su bili prisutni seljaci i radnici. Stjepanu Radiću i Demetroviću predsjednik nije uopće dao govoriti. Napokon je Radić na zahtjev prisutnih ipak govorio. Demetrović je nakon skupštine bio uhapšen, ali je pušten na Banjavčičevu intervenciju. Dakako, da je na toj skupštini ispuštena rezolucija protiv militarizma. »Slobodna riječ« je tom prilikom napala opoziciju i konstatirala, da su na skupštini govorene same fraze, pa je opozicija opet jednom zorno pokazala, da između nje i naroda nema sporazuma.¹⁰⁴

IV

U međuvremenu desio se događaj, koji je počeo skretati započeti pokret od njegove glavne zadaće — borbe protiv Khuenova režima.

Stampa je 24. ožujka javila, da je na zgradi zagrebačke uprave željeznica osvanuo novi natpis, isključivo na mađarskom jeziku. Uzrujanost se iz štampe prenijela na ulicu; počele su demonstracije i izgredi protiv toga natpisa. Zgradu željezničke uprave čuvala je vojska. Uskoro se razvio odatle pokret protiv svih stranih natpisa u gradu. Štampa na čelu s »Hrvatskim pravom« pisala je gotovo isključivo o tome. Frankova grupa, koja se dotad nije angažirala u pokretu, počela je podnescima i agitacijom istupati protiv natpisa.¹⁰⁵ Khuen je na temelju tih događaja mogao izjaviti, da su strani natpisi pored zabrane skupština glavni uzrok nezadovoljstva, i tako prikriti, da je glavni uzrok pokreta njegov režim. On je okarakterizirao zagrebačke demonstracije kao izraze šovinizma i tvrdio da one nemaju dubljih uzroka, jer »nezadovoljstva ima naravski svagdje, pa i u Hrvatskoj; realnih uzroka pako za nezadovoljstvo ovdje nema.«¹⁰⁶ Prema tome, činilo se, da će se cijeli pokret, koji je trebao da se bori protiv Khuenova režima i mađarske hegemonije, svesti na uski teren razbijanja stranih natpisa. »Pokret« s takvim sadržajem mogao je Khuenovu režimu biti samo na korist i poduprijeti izjave predstavnika režima o neozbiljnosti i barbarstvu njihovih protivnika.¹⁰⁷

Socijaldemokrati su shvatili, da bi takav tok događaja mogao poništiti sav dosadašnji uspjeh pokreta. Glavni je odbor socijaldemokratske stranke izdao 1. travnja proglas, u kojem energično protestira protiv »bitke« oko natpisa. Ima pitanja, kaže se u proglasu, u kojima su interesi svih društvenih slojeva zajednički. Takav je trenutak nastupio i sada u Hrvatskoj. »Socijalna demokracija je kao proleterska staležna stranka prisiljena okolnostima ići sa bur-

¹⁰⁴ Slobodna riječ br. 8/17. IV. 1903; Obzor br. 79/7. IV. 1903; Karlovački glasnik br. 15/11. IV. 1903; S. Radić, n. d., str. 55; Marjanović, n. d. II, str. 78.

¹⁰⁵ Obzor br. 68/24. III. 1903; br. 71/28. III. 1903; br. 72/30. III. 1903.

¹⁰⁶ Ibler, n. d., str. 18.

¹⁰⁷ U borbi protiv natpisa bio je naročito agilan frankovac Elegović, koji je, čini se, htio demonstracije skrenuti protiv Srba. On je došao u sukob sa tobožnjim socijalistom Smolecom, koji je, prema pisanju Hrvatskog prava i izjavi Franka u saboru, istupio kao svjedok protiv Elegovića, kad je taj bio uhapšen. Hrvatsko pravo br. 2233/20. IV. 1903 i br. 2235/24. IV. 1903. Saborski zapisnici 1901—1906, sv. III, dio I, g. 1903, str. 78.

žoaskim strankama, i ako im je načelni ekonomski i politički protivnik.« Akcija, koju su građanska opozicija i socijaldemokrati povelili za politička prava i financijsku samostalnost, »izrodila se po samovolji i djelovanju nekih prijatelja mađaronstva, a u opozicionalnom ruhu.« Naša nada, da će opozicija raditi protiv apsolutističkog i policijskog Khuenova sistema, nije bila opravdana. »Mi smo zaboravili, da u Hrvatskoj još uvijek postoji čista stranka prava, koja se daje uvijek upregnuti da izvuče mađaronska kola iz blata, kada ih narod tamo zatjera. Prigodom nespretnih i nepametnih rujanskih (protusrpskih) demonstracija — koje su samo učvrstile položaj mađaronstva — vodila je čista stranka prava među ostalim građanskim strankama, a sada opet, kada se diže pokret protiv mađaronstva, sad opet čisti silom naturavaju obilježje protutuđinsko, obilježje neznatnoga pokreta protiv mrtvim slovima, platnu i drvetu. Mi prosvjeduemo u ime radnoga naroda Zagreba, da se pokretu za oslobođenjem iz apsolutizma natura druga, neznatno i glupo, obilježje. Radnom narodu Hrvatske nije do neznatnih i glupih šovinističkih igrarija, on treba rada, kruha i slobode!« (Podcrtao Korać.) »Hrvatsko Pravo« piše, nastavlja Glavni odbor, kao da narod ne smeta ništa drugo osim stranih natpisa, a ostala opozicionalna štampa, umjesto da ustane protiv tog izdajstva, slijedi »Hrvatsko Pravo«. Ovaj protest nema namjere da ulazi u opravdanost pokreta protiv tuđinštine, stranih natpisa i izazivanja nezakonitim mađarskim natpisima, već pita, da li je to u interesu naroda Hrvatske? »Mi moramo voditi borbu i manifestirati za moralni, poštenu i zakoniti javni, politički i sukromni život kod nas, za političke slobode, za slobodu štampe, udruživanja i sastajanja, za slobodu izbora i opće izborno pravo. Bez toga jesmo i ostati ćemo i kao ljudi i kao narod — robovi. — Davanjem pokretu protutuđinskog obilježja, pružili su »čisti« mogućnost, da »Narodne Novine«, koje peru, brane i ližu sav gad, svu pogan i besramnost mađaronskog sistema, da ta kukavna krpeta u Hrvatskoj ustaje u obranu građanske slobode! (Podcrtao Korać.) Magistrat zagrebački sa svojom mađaronskom glavom obećaje zaštitu građana i obranu zakona! Krvava ironija! Vukovi čuvaju ovce! Eto to su nam plodovi politike mađaronsko pravaške! . . . To su nam plodovi politike koju vodi građanska opozicija, a naročito pravaši u Hrvatskoj već 30 godina Uvijek i samo krivom stazom!« (Podcrtao Korać.) Glavni odbor socijaldemokratske stranke poziva radni narod, da se ne da prevariti od narodnih izdajica, koji su obukli radikalno opozicionalno odijelo, a u stvari rade u interesu mađaronskog sistema. Oni sramote naš narod pred svijetom, kao barbarski narod, koji ne zna što hoće. Proglas poziva na borbu protiv slugu mađarona, a za građanska prava.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Prilog Slobodne riječi br. 7/2. IV. 1903. Izvaci iz proglasa štampani su kod Koraća, n. d. I, str. 167; Marjanović, n. d. II, str. 79, također smatra borbu protiv natpisa štetnom. I Obzor br. 71/28. III. 1903 apelirao je na građane, da ne čine izgređa.

Ne znamo, kakav je odjek ovaj proglas imao. Građanska se štampa slabo na njega obazirala.¹⁰⁹ Jedina mu je »Slawonische Presse« posvetila dulji članak, u kojem je likovala, što »savez« između opozicije i socijalne demokracije nije dugo potrajao, jer da su ga socijalisti ovim proglasom otkazali.¹¹⁰ Mi međutim znamo, da se »Slawonische Presse« varala. Ta vidjeli smo, da između službene opozicije i socijalista nije bilo pravog saveza, a pogotovu ne između frankovaca i socijalista, već samo neke vrste primirja. Zajednička je bila samo akcija socijaldemokrata i napredne omladine.

Dok je u Zagrebu gotovo sva pažnja bila uperena na nemire protiv natpisa, desio se događaj, koji je bio odlučan za proširenje pokreta po cijeloj Hrvatskoj. 11 travnja došlo je u Zaprešiću kraj Zagreba do krvoprolića, kada su seljaci pokušali da skinu mađarsku zastavu, koja je toga dana, u slavu »aprilskih zakona« iz g. 1848., bila izvješena. Pala je prva žrtva pokreta — seljak Pasarić. U Zagrebu je došlo do ogorčenih demonstracija, koje su se prenijele i u pokrajinu¹¹¹. To sada nisu više bile demonstracije isključivo protiv natpisa, već izrazi ogorčenja i protesta protiv Khuenova režima, u kojima sudjeluju i radnici, osobito kad je bila zabranjena prvomajska proslava, a policija je naročito mnogo hapsila radnike.

Od 12. do 14. travnja održan je kongres ugarske socijaldemokratske stranke u Budimpešti, kojem je prisustvovao i V. Bukšeg. On je na kongresu govorio o Khuenovom sistemu u Hrvatskoj. Na prijedlog njegov i srpskih socijalista prihvaćena je rezolucija, u kojoj se oštro osuđuje Khuenov režim u Hrvatskoj i poziva zajednička vlada, da učini kraj tom sistemu i makne Khuena. Rezolucija je poslana vladi, viđenijim političarima i redakcijama svih listova, koji su na to odgovorili — šutnjom. »Narodna obrana« tom prilikom gorko primjećuje, da su mađarske građanske stranke protivnice Khuena, jer se boje da bi mogao postati mađarski ministar predsjednik, a u Hrvatskoj ga i dalje žele održati na vlasti. Međutim, ugarska se socijaldemokratska stranka pokazala kao prava internacionalna stranka.¹¹²

I pri koncu svibnja održala se socijalistička skupština u Budimpešti, na kojoj je jedan govornik ocrtao prilike u Hrvatskoj, pa je istakao, da sve, što Austrijanci rade s Mađarima, rade i Mađari s Hrvatima. »Neka kojekakvi

¹⁰⁹ O tome je javila jedino Narodna obrana br. 79/7. IV. 1903. — Hrvatski radnik br. 7/9. IV. 1903 donio je povodom proglaša članak »Socijalistički glupani i demonstracije«, koji je bio zaplijenjen (v. Hrvatsko pravo br. 2224/10. IV. 1903). — Glas naroda br. 14/3. IV. 1903 napada socijaliste, jer da svoj crveni internacionalizam stavljaju u opreku s hrvatskim narodnim osjećajem. Socijalisti imaju pravo govoriti samo u svoje ime, a ne u ime radnoga naroda Zagreba, kako to čini proglas.

¹¹⁰ Slawonische Presse br. 79/7. IV. 1903 (Die Opposition und die Socialdemokraten).

¹¹¹ Obzor br. 84/14. IV. 1903; br. 86/16. IV. 1903; br. 92/24. IV. 1903.

¹¹² Obzor br. 85/15. IV. 1903 (Kongres ugarskih socijalista); Narodna obrana br. 87/17. IV. 1903 (Kongres ugarske socijalne demokracije); Novi Srbobran br. 80/2.(15). IV. 1903 (Socijaldemokratska stranka u Ugarskoj).

šovinistički listovi pišu što im drago, mi priznajemo pravednost njihove borbe i izrazujemo im naše simpatije...«¹¹³

Zagreb je sredinom travnja bio pun vojske i žandarmerije. Pošta i brzojav bili su pod policijskom paskom, a policija je kontrolirala svaku osobu pri prelasku gradske mitnice. Opozicionalne novine bile su neprestano plijenjene.

15. travnja održan je dogovor između predstavnika kršćanskih socijala, napredne omladine, socijaldemokrata i pojedinaca iz drugih stranaka, na kome je zaključen saziv javne protestne skupštine za 19. travnja.¹¹⁴ Proglas za skupštinu potpisali su, po sjećanju Sirovatke, pored dra. Derenčina i predstavnika napredne omladine također Korać, V. Bukšeg, dr. Franko Potočnjak i Sirovatka.¹¹⁵ »Slobodna Riječ« je za 19. travnja objelodanila pozive na dvije radničke skupštine: i to radnika građevinskih struka (zidare, tesare, stolare, bravare itd.) i radnika odjevnih struka (krojače, postolare, krznare, klobučare itd.). Apelirala je na radnike, da zauzmu stanovište prema gorućim dnevnim pitanjima.¹¹⁶ Skupštine su dakako bile zabranjene, pa je tada došlo do velikih demonstracija i hapšenja omladinaca i radnika.¹¹⁷ Neke su istaknutije ličnosti kao Marjanović, Sirovatka i drugi emigrirale, pa su iz austrijskog dijela Monarhije ili inozemstva djelovali u pravcu popularizacije pokreta u inozemstvu.¹¹⁸ Slali su u Hrvatsku proglase, koji su više manje otvoreno pozivali narod na ustanak. Ti su proglassi naišli na velik odaziv. Došlo je do manifestacija, demonstracija i izgreda u gotovo svima većim gradovima pokrajine kao i u selima.¹¹⁹

V.

Usred nemira i izgreda socijalisti su spremali proslavu 1. svibnja. Prvomajski proglas Glavnog odbora stranke ističe potrebu daljnje borbe za osnovna politička prava, koju je u Hrvatskoj socijaldemokracija prva započela. Dosada je ona postigla barem to, da su se i građanske stranke zainteresirale za ta pitanja, iako neiskreno i s potajnim planovima. Jedino socijaldemokratska stranka, kaže proglas, može voditi dosljednu borbu za bolje životne uvjete radnog naroda.¹²⁰

Svaka prvomajska proslava u Khuenovoj Hrvatskoj bila je ogledalo snage i organizacije socijaldemokratske stranke. To naročito vrijedi za g. 1903, kada je trebalo uspješno organizirati proslavu i pored izvanrednih mjera u vezi s nemirima protiv režima. Vlada je zabranila i samu skupštinu za organiza-

¹¹³ Glas naroda br. 21/10. VI. 1903 (Socijalistička skupština u Pešti). »Glas naroda« piše ovdje sa simpatijom o toj skupštini, te iako ga od socijalista dijele nazori, žali što su »braća radnici« progonjeni i nalaze se u tamnicama.

¹¹⁴ Obzor br. 86/16. IV. 1903.

¹¹⁵ Novosti br. 234/26. VIII. 1934 i br. 236/28. VIII. 1934. (H. Sirovatka, Historijski fragment iz g. 1903).

¹¹⁶ Slobodna riječ br. 8/17. IV. 1903.

¹¹⁷ Obzor br. 89/20. IV. 1903.

¹¹⁸ Marjanović, n. d. II, str. 89—102.

¹¹⁹ Marjanović, n. d. II, str. 106—107; Korać, n. d. I, str. 168.

¹²⁰ Slobodna riječ br. 8/17. IV. 1903.

ciju proslave; zaplijenila je prvomajski proglas. Prema tome je agitacija socijaldemokrata bila znatno otežana. Pod izgovorom opasnosti od izgreda zabranjene su i prvomajska skupština i povorka.¹²¹

Usprkos ovim mjerama većina je radnika 1. svibnja obustavila rad. Šest kompanija vojske bilo je toga dana smješteno u različnim dijelovima grada. Poduzete su sve sigurnosne mjere protiv eventualnih izgreda. Prisiljeni da se odreknu uobičajene proslave, socijalisti su u Zagrebu organizirali jedan naročit način manifestacije. Oko 11 sati prije podne napunila se Ilica radnicima, koji su u zapućku nosili crveni cvijet. Oni su otprilike jedan sat šetali posve mirno gore dolje Ilicom; bilo ih je preko 1000, a među njima je bilo i studenata s trobojnim vrpcama. Poslije podne održan je sastanak u pivari u Draškovićevoj ulici. Namjerno je proširen glas, da će povorka krenuti u Gračane. Policija je dakako blokirala sve ulice u tom pravcu, ali se povorka od preko 1200 radnika i radnica uputila preko Ilice u Tuškanac, a iznenađeno redarstvo je nije moglo zaustaviti. U Tuškancu je zatim održana zabava.¹²²

Prvomajska proslava bila je mirna i dostojanstvena manifestacija protiv režima. Ona je pokazala snagu socijaldemokratske organizacije, jer samo dobra organizacija mogla je spriječiti, da u eri demonstracija, u ulicama punim vojske i policije nije došlo ni do jednog izgreda.

I u Osijeku je proslava dobro uspjela. Sve tvornice osim jedne i gotovo sve veće radione obustavile su rad. Održana je skupština, na kojoj su se hrvatski i njemački radnici zalagali za osamsatni radni dan, opće pravo glasa, slobodu štampe, udruživanja i sastajanja.¹²³

Na Rijeci je također bio gotovo svuda obustavljen rad. U kazalištu je održana pučka skupština, na kojoj su govorili hrvatski, talijanski, njemački i mađarski radnici, a poslije podne je priređena narodna svečanost.¹²⁴

U ostalim gradovima Hrvatske nije bilo radničke organizacije, a prema tome ni prvomajske proslave. Jedino u Karlovcu održana je mala svečanost u uskom krugu socijalista.

Međutim, u Dalmaciji je 1903 bilo većih prvomajskih proslava u Zadru, gdje je prema izvještaju »Slobodne riječi« sudjelovalo oko 2000 radnika, zatim u Splitu, Dubrovniku i Šibeniku. Štampana je prvomajska proklamacija, a u Splitu je kao svibanjski spis izašao prvi broj lista »Socijalista«.¹²⁵

¹²¹ Slobodna riječ br. 9/8. V. 1903; Korać, Bukšeg i Henč poslali su Gradskom poglavarstvu 27. IV. molbu, da dopusti prvomajsku skupštinu, povorku i zabavu. Oni jamče za mir i red sa 100 redatelja. Gr. pogl. — Red. upr. br. 21579 od 30. IV. 1903.

¹²² Slobodna riječ br. 9/8. V. 1903; Agramer Tagblatt br. 99/1. V. 1903; Narodne novine br. 100/2. V. 1903; Hrvatsko pravo br. 2241/1. V. 1903; Agramer Zeitung br. 100/2. V. 1903.

¹²³ Narodna obrana br. 100/2. V. 1903. Na toj je skupštini govorio neki Šterl, povratnik iz Amerike. On je istaknuo, kakva »čuda« postizava u Americi radnička solidarnost, ali je savjetovao radnicima, da ne žure u Ameriku, jer ondje mogu napredovati samo svijesni i naobraženi radnici. Uz ostalo je rekao, da je u Americi i tvorničar kao brat radniku.

¹²⁴ Novi list br. 97/30. IV. i br. 98/2. V. 1903.

¹²⁵ Slobodna riječ br. 9/8. V. 1903.

Svibanjski spis hrvatske socijalne demokracije izašao je 1903 u izdanju ilegalne »Crvene slobode« u Budimpešti.¹²⁶ Nesmetan cenzurom, Glavni je odbor stranke mogao progovoriti ovdje svojim »sočnim« jezikom.

Prošla godina bila je za socijaldemokrate vrlo teška, kaže se u tom spisu.

»Nas se tečajem te godine stavljalo izvan obrane zakona pod neprestani policijski nadzor. Naše se drugove posvuda proganja, neda se radnome narodu Hrvatske i Slavonije organizirati niti svoje vlastite političke stranke, svoje stranke socijalno demokratske. Korumpiranoj vladi grofa Khuena-Hederwárya smeta naša stvar u njenom besramnom radu na demoraliziranju i političkom škopljenju i ubijanju ovog naroda.« Ali socijaldemokracija je ipak stalno u prvim redovima protiv »silnika i lopova«. »Mi ćemo rasti i množiti se dok svojom silom, svojom svješću, brojem i kulturom ne potlačimo naše protivnike.« Eto, bore se »Crvena sloboda« i »Slobodna riječ«. »A u Budimpešti se ponosno leprša zastava naših srpskih drugova »Narodna reč« koja budi svijest kod naše braće i po položaju i po krvi i po jeziku.«

»A zapitati će mnogi: pak što hoće ta socijalna demokracija u Hrvatskoj? Evo odgovora; evo što hoće za sada i prije svega:

Nije sada vremena a ni prostora da raspravljamo na dugo i široko što sve hoćemo. Jedino nam je sada na ustima: Nećemo da budemo narod potlačivan i progonjen, izrabljivan, varan i isisavan po pijavicama, koje mu sišu krv i pamet. Nećemo da banski dvori, dvori vrhovne glave zemaljske uprave budu dvori jednog moralnog propalice, prostog lopova i varalice; nećemo da bi sabor Hrvatske i Slavonije bio skup hulja i ništarija kojima bi drugi narod dao jedinu dostojnu nagradu: uže oko vrata i objesio ih o prvo drvo ili gradsku lampu; nećemo da bi sudovi u Hrvatskoj bili razbojničke špilje u kojima se mori i ubijaju prava naroda i inkvizitorski muči poštene ljude ako ustanu u obranu naroda; nećemo da politički činovnici budu gadne i ogavne štreberske duše, koje bi za promaknuće i nagradu dale pucati na rođenog brata i sestru, oca i majku; nećemo da pučki učitelji budu sramni uhode i špijuni pokvarene rulje političkih izrabljivača; nećemo da veliki župani budu krvoločne turske paše i janjičari vlastitoga naroda, koji su u lovu za dobitkom kadri razrušiti opstanak čitavim obiteljima, općinama i krajevima; nećemo da sveučilište bude bludilište savjesti i zaklonište jadnih kreatura koje za novac peru i brane i najgadnije lopove i silnike, zaklonište kukavnih kretena koji se daju gurati u sabor preko krvlju obliivenih lješina narodnih; nećemo da sveučilišne profesorske stolice budu ugodne sinekure za političke pelivane koji poriču čitavom hrvatskom narodu pravo na opstanak; nećemo da pučke škole budu pučka zatucališta i odgajilišta kretenizma; nećemo da srednje škole budu zavodi za škopljenje mladih umova ovoga naroda i da pripremaju i najčvršće karaktere na — moralnu prostituciju; — a hoćemo sve protivno od toga, hoćemo prije svega poštenje i moralni život u Hrvatskoj, u samom narodu (poder. u spisu), a time ćemo postići i slobodu kretanja i sastajanja, slobodu izražaja misli — tako ćemo izaći iz crnoga mraka apsolutizma na proljetno sunce ustavnosti, gdje ćemo se krijepti i ogrijavati u našoj daljnjoj borbi za dobrobit radnoga naroda.

Ne zaboravimo, da će se sloboda i blagostanje naroda samo onda postići, ako se cijeli narod hiti u borbu. Sloboda i blagostanje ne mogu postići pojedinci, niti pojedine skupine i stranke. Na ovaj rad mora se baciti cijeli narod, svaki pojedini čovjek u Hrvatskoj, koji ima ma samo mrvu poštenja u sebi, koji već i sam nije zaražen kužnim zadahom mrtvila, koji se proširio nad hrvatskim i srpskim narodom.«

¹²⁶ Svibanjski spis 1903. Izdanje »Crvene slobode« u Budimpešti. Za sadržaj odgovara August Horvatek. — Redarstvo je zabranilo širenje Svibanjskog spisa. Gr. pogl. — Načelnik br. 2555 od 24. IV. 1903.

U svibanjskom spisu ima i članak Vilima Bukšega: »Iz borbe u borbu«. U članku se kaže, da je socijaldemokratima u Hrvatskoj kao i drugdje zadaća pripraviti put konačnim ciljevima radnika. Međutim, kao stranka bespravnog i tlačenog radnog naroda Hrvatske socijaldemokratska stranka ima i druge zadaće, »... a to je boj proti zemljom vladajućem sustavu na cijeloj pruzi. Bezobziran boj proti satrapiji sadanjega bana, grofa Khuen-Hederwáryja. Ne boj proti osobi, već boj proti sustavu i njegovu začetniku i predstavniku.« Bukšeg ističe, da će to i dalje biti obilježje političke borbe stranke, uz osvješćivanje širokih slojeva radnog naroda i njihovo okupljanje u socijaldemokratsku stranku.

»Aktuelne tražbine političkoga i gospodarstvenoga života — ili bolje rekuć života — hrvatskoga naroda pružaju nam za oto (misli na borbu za okupljanje u socijaldemokratsku stranku; M. G.) najbolje prilike. Zametak tomu pokazao se već u početku tekuće kalendarske godine, prigodom pokreta za financijalnu samostalnost i proti absurdnim vojnim osnovama, kojom je prigodom socijalna demokracija zajedno sa građanskim oporbenim strankama izstupila ne napuštajući zato ni trunka od svoga načela u budi ma čemu.

Smatram, da će biti i da jeste neodkloniva zadaća, pače dužnost socijalne demokracije u Hrvatskoj, da bude trubač borbe za ustavne slobostine naroda. Ona će morati pred sobom tjerati oporbene građanske stranke, u koliko budu sposobne za oto, a kod okršaja biti uvijek prva na udaru, dok god se borba ne svrši pobjedom naroda proti sadanjem sustavu demoralizacije i pauperizacije naroda.

Prva tražbina morati će svakako biti ona za sve obće, jednako, izravno i tajno pravo glasovanja. Sa tom tražbinom moramo u narod i isti probuditi i dignuti na živu i uztrajnu borbu, koja ne smije malaksati dok god se ne pobijedi.

Budeć i jačajuć tako svijest naroda za ustavna prava i slobostine, slabiti ćemo vladajući sustav satrapije i konačno mu pripremiti pad. To je naša dnevna zadaća, to naš bojni zov za iduću godinu...¹²⁷

Iz svibanjskog spisa se vidi, da Glavni odbor stranke nije napustio ideju o kakvoj takvoj suradnji s građanskom opozicijom. To je vjerojatno razlog, što se i u tom ilegalnom spisu govori isključivo o trenutačnoj političkoj borbi protiv Khuenova sistema, a zadaci socijalne demokracije kao proletherske stranke samo se maglovito spominju kao »naši konačni ciljevi«.

VI.

Khuenova je policija dakako čekala prvu priliku, da može uhapsiti vodeće socijaliste. 8. svibnja uhapšen je dr. Potočnjak, koji je već nekoliko godina surađivao sa socijaldemokratima. Khuen je sumnjao na njega kao na pisca tzv. »baselskih proglosa«, koji su pozivali na borbu protiv Khuena. U stvari su proglose sastavili omladinski emigranti u Sloveniji. Potočnjak i Korać nisu se slagali s tim proglosima, jer su bili protivnici manifestacija, koje su pre-

¹²⁷ Svibanjski spis donosi osim toga članke: Eugen Demetrović, Karlo Marx (povodom 20-godišnjice smrti); ulomak iz novele A. Strindberga »Nova gradnja« pod naslovom »O najsvetijem«; priču F. Procházke, »Za istinom«; pjesmu Ade Negri, Zgodopisna bilješka, i od Maxa Bernsteina, Pripovijetke bez početka i svršetka.

lazile okvire zakona.¹²⁸ Međutim, i Korać je bio uhapšen zbog »baselskih proglaša«. Jedan paket tih proglaša stigao je, naime, 15. svibnja i na uredništvo »Slobodne riječi«. Budući da je policija kontrolirala poštu, uhapsila je po naređenju vlade Koraća i sve prisutne u redakciji (oko 30 osoba). 18. svibnja uhapšen je i Vilim Bukšeg zbog govora koji je držao na socijalističkoj skupštini u Budimpešti 12. IV. 1903.¹²⁹ Posljednji broj »Slobodne riječi« izašao je 8. V.

Nakon hapšenja rukovodstva socijaldemokratski su radnici u većoj mjeri sudjelovali u demonstracijama. Nisu se više držali okvira zakona, kako je to želio Korać, već su se pridružili terorističkim akcijama, koje su se počele organizirati u svibnju. U gotovo svakodnevnoj borbi s policijom došlo je do solidarnosti čak između socijalista i dijela radnika i studenata Frankove stranke, koji su, za razliku od starijih članova »čiste« stranke prava, sudjelovali u narodnom pokretu. U različitim akcijama surađivali su socijaldemokrati, kršćanski socijali, hrvatski radnici i neki Frankovi studenti i napredna omladina.

U drugoj polovini svibnja organizirana je prava urota protiv Khuena, u kojoj su sa strane socijalista sudjelovali Juraj Bukšeg i Eugen Demetrović. 5. lipnja trebalo je navaliti na bansku palaču. Svaka je grupa dobila svoj određeni zadatak. Socijalističke grupe bile su organizirane po strukama. Signal za napad trebala je dati zvonjava s katedrale, a da se ona izazove, potpaljene su drvene barake na tadašnjem sajmištu. Međutim, policija je uspjela spriječiti ovu urotu. Nakon toga su slijedila velika hapšenja radnika.¹³⁰

Djelatnost socijaldemokrata nastavila se i u Osijeku. Tako je policija pri koncu svibnja otkrila jednu tajnu socijalističku organizaciju, a kod premetačine je navodno našla popis sa 152 imena pripadnika te organizacije.¹³¹

Čini se, da je utjecaj socijalista imao stanovitu ulogu i u nemirima na selu. Dakako, nije se radilo o idejama iz socijalističkog programa, već vjerojatno o različitim predodžbama, koje su seljaci sebi stvorili, čuvši ponešto o socijalističkim zahtjevima. Tako su mnogi seljaci očekivali neke crvene cedulje, s kojima će se tobože proglasiti revolucija.¹³² Strana štampa piše o to-

¹²⁸ Obzor br. 106/9. V. 1903; Novi list br. 119/28. V. 1903. (Pritužba dra. F. Potočnjaka... (Ibler, n. d., str. 67. Izjava dr. Derenčina o hrvatskim nemirima. Gradsko poglavarstvo tvrdi, da dr. Potočnjak pripada »Zboru narodne obrane«, koji je izdao ove letke. Kod njega su nađena sva tri »baselska« proglaša. (Letak o prijekom sudu nad Khuenom, te letci s naslovom »Cijenjeni suborioče« i »Narode!«. Gr. pogl. — Red. upr. br. 23459 od 11. V. 1903. Vijesti, koje je širila vlada, da su »baselski proglaši« djelo socijalista, doprla je i u stranu štampu (v. Glasovi strane štampe o pokretu u Hrvatskoj g. 1903, Rijeka 1903, str. 117).

¹²⁹ Korać, n. d. I, str. 168; Obzor br. 112/16. V. 1903. Gr. Pogl. — Red. upr. br. 25766 od 23. V. 1903 i br. 24576 od 16. V. 1903.

¹³⁰ Korać, n. d. I, str. 168—171; Ibler, n. d., str. 70; Marjanović, n. d. II, str. 114—116. Marjanović kaže, da je već u polovini svibnja spremna provala u banske dvore kao i atentat na bana na Tijelovo 11. V. 1903. Juraj Bukšeg, uz E. Demetrovića glavni organizator »atentata« na Khuena od strane socijalista, poslao je Povjesnom muzeju Hrvatske detaljni opis tih događaja. Marjanović, n. d. II, str. 112—113.

¹³¹ Agramer Tagblatt br. 127/5. VI. 1903.

¹³² Marjanović, n. d. II, str. 104. — Glasovi strane štampe str. 39.

bože »socijalističkom« karakteru nemira seljaka u križevačkoj okolini.¹³³ Ti su nemiri imali zaista, izrazito socijalni karakter, jer su seljaci napadali posjednike i palili velike posjede. Vodstvo stranke nije u tome zacijelo imalo nikakva udjela, ali je vjerojatno, da su tu djelovali neki pojedinci na svoju ruku. Međutim, kako je u Hrvatskoj bilo uobičajeno, da se za svaki akt nasilja optuže socijalisti, najvjerojatnije je to učinjeno i ovdje bez nekih naročitih razloga.

U Požegi su uhapšene četiri »poglavice socijalista« zbog pripreme nekih atentata dinamitom.¹³⁴

Činjenica je, da su socijalisti 1903 nastojali proširiti svoju agitaciju i na selo. O tome govori brošura: »Zašto smo socijalni demokrati?«, u kojoj se popularnim načinom objašnjava, kako seljak i radnik ne mogu jedan bez drugoga ništa postići, pa se iznose socijalistička načela prilagođena za upotrebu na selu.¹³⁵

Govorili smo već o pomoći, koju je ugarska socijalna demokracija pružala drugovima u Hrvatskoj. Potrebno je da se, ukoliko to dopuštaju izvori, kojima raspolažemo, osvrnemo i na stanovište drugih socijaldemokratskih stranaka prema hrvatskom pokretu.

Socijalističke su se ideje širile 1902 i 1903 u nekim gradovima Dalmacije kao Splitu, Zadru, Dubrovniku, Šibeniku, Omišu i Kninu. Održavale su se skupštine i vodila se borba pod naročito teškim uvjetima, zbog odlučnog neprijateljstva buržoazije prema mladom pokretu. Ipak je 1903 počeo izlaziti list »Socijalista«, a u siječnju 1904 održat će se prvi kongres nove stranke.¹³⁶ Svi društveni slojevi Dalmacije dali su odlučnu podršku narodnom pokretu u Hrvatskoj skupštinama, nemirima, različnim protestima i akcijom narodnih zastupnika.¹³⁷ I dalmatinski su socijalisti po prvi put istupili zajedno s građanskim strankama. Na velikoj narodnoj skupštini u Splitu 24. svibnja »u jakom su broju bili i socijalisti«. »Osobitim je aplauzom bio nagrađen govor vođe ovdješnjih socijalista Dorbića, koji je u ime njihovo obećao, da će se

¹³³ Glasovi strane štampe str. 113—114.

¹³⁴ Glasovi strane štampe str. 203.

¹³⁵ Zašto smo socijaldemokrati? Što hoće socijalisti u par riječi rečeno. Napisao jedan seljak. Pučko knjižnica sv. 3, Budimpešta 1903. II. izdanje izašlo je 1910 u Šidu. God. 1903 izašla je još brošura V. Bukšega: Dolazi glad i nevolja, Budimpešta 1903, Jugoslavenska radnička tiskara »Budućnost«. Brošura je uperena protiv povišenja carina. Zatim: »Brate nemoj izdati«, Biblioteka socijalističke agitacije br. 2, Budimpešta 1903. To je apel radnicima, koji se još nisu pridružili radničkom pokretu, da to učine i da ne budu štrajkbreheri. Brošura je namijenjena u prvom redu seljacima, koji su dolazili u grad na rad. Potpisana je sa »Seljak«. Prema Koraćevoj bibliografiji izašla su 1903 još slijedeća socijalistička izdanja, koja nismo mogli pronaći: Radnička pjesmarica, Budimpešta 1903; Božićna propovjed, Jugoslavenska tiskara »Budućnost«, Budimpešta 1903 (v. Korać, n. d. III, str. 188).

¹³⁶ Delavec-Rdeči prapor br. 4/25. I. 1903 i br. 23/5. VI. 1903; Slobodna riječ br. 2/15. XI. 1902, br. 3/5. II. 1903; br. 7/2. IV. 1903; br. 9/8. V. 1903; Nova sloboda br. 15 1902; Slobodna riječ br. 3/18. II. 1904; Hrvatska kruna br. 35/2. V. 1903; Hrvatski radnik br. 22/27. XI. 1902; Hrvatska br. 67/23. III. 1903; Novi list br. 66/23. III. 1903.

¹³⁷ Ibler, n. d., str. 50—57.

obratiti ugarskoj socijalnoj demokraciji, da ona poradi, da predobije javno mnijenje u Ugarskoj za pravedne zahtjeve hrvatskih opozicionalnih stranaka.«¹³⁸

Smatramo, da je ova skupština važan datum za dalmatinske socijaliste. Predstavnici dalmatinskih građanskih stranaka, koji su socijaliste progonili u mnogo većoj mjeri nego što je to činila opozicija u Hrvatskoj, odlučili su, da svoju protestnu akciju provode zajedno sa socijalistima. Čini se, da je 1903 i dalmatinskim socijalistima uspjele da pomalo izađu iz ilegalnosti.

Već prije, a naročito 1903, postojala je uska suradnja između hrvatskih i srpskih socijalista u ugarskom dijelu Monarhije, koja se odvijala preko zajedničke tiskare u Budimpešti.¹³⁹

Glasilo jugoslavenske socijaldemokratske stranke Slovenije »Delavec — Rdeči prapor«, koje je tada izlazilo u Trstu, pružalo je pokretu u Hrvatskoj odlučnu podršku. Već u početku godine list objavljuje članke dr. Potočnjaka pod naslovom »Iz hrvaške satrapije«.¹⁴⁰ O narodnoj skupštini od 11. ožujka »Delavec« je donio samo kratku bilješku, a o prvim nemirima protipisa u Zagrebu nije uopće pisao.¹⁴¹ Tek od konca travnja, kad se pokret proširio i dobio u punom smislu karakter borbe protiv Khuena, slovenski socijalistički list donosi u svakom broju izvještaje o hrvatskim događajima i solidarizira se s njima.¹⁴² Koncem svibnja »Delavec« govori čak o »Revoluciji na Hrvatskem«, pa ističe, da je to borba za oslobođenje hrvatskog naroda, koji treba da pozdrave radnici svih drugih naroda. »Hrvatske bojevnike pa pozdravlja i slovensko delavstvo!«¹⁴³ U skupštinama solidarnosti s hrvatskim pokretom širom Slovenije aktivno su sudjelovali i socijaldemokrati. Njihovi su predstavnici — u prvom redu Kopač, urednik »Delavca«, a zatim Linhart — govorili na skupštinama u Trstu, Ljubljani, Celju, Nabrežini, Gorici i drugdje.¹⁴⁴

¹³⁸ Novi list br. 120/29. V. 1903 (Značaj spljetskih demonstracija).

¹³⁹ Već smo istakli, da su se sva hrvatska socijalistička izdanja štampala u tiskari srpskoga socijalističkog glasila »Narodne reči« u Budimpešti. Izlaženje tog lista potaknuo je Milorad Popović, emigrant iz Srbije. Nažalost, »Narodnu reč« nismo mogli naći ni u Zagrebu ni u Beogradu. Sasvim je sigurno, da u njoj ima važnih podataka za pitanje, koje obrađujemo. — U »Radničkim novinama« socijaldemokratske partije Srbije nema podataka o hrvatskom pokretu, jer list zbog događaja u Srbiji nije izlazio od 14. III. do 13. VI. 1903. Budući da su srpski socijalisti pokazali godinu dana prije veliku volju za suradnju s hrvatskim socijalistima (socijalistička konferencija 1902), vjerujemo, da su i oni gledali sa simpatijama na hrvatski pokret.

¹⁴⁰ Delavec-Rdeči prapor št. 2/9. I. 1903; št. 3/16. I. 1903; št. 5/30. I. 1903; št. 6/6. II. 1903; št. 8/20. II. 1903.

¹⁴¹ Delavec-Rdeči prapor št. 14/3. IV. 1903.

¹⁴² Delavec-Rdeči prapor št. 18/30. IV. 1903 (Boj proti banu Hedervaryju); št. 19/8. V. 1903 (Boji na Hrvaškem); št. 20/16. V. 1903 (Silovlada grofa Khuena); št. 22/29. V. 1903 (Gibanje na Hrvatskem); št. 23/5. VI. 1903 (Dogodki na Hrvatskem); 1 članci pod istim naslovom u št. 24/12. VI. 1903; št. 27/3. VII. 1903; št. 31/31. VII. 1903.

¹⁴³ Delavec-Rdeči prapor št. 21/22. V. 1903 (Revolucija na Hrvatskem).

¹⁴⁴ Delavec-Rdeči prapor št. 21/22. V. 1903 (Proti Hedervaryju); št. 22/29. V. 1903 (Protestni shod zoper madžaronsko zatiranje na Hrvaškem v Ljubljani); št. 23/5. VI. 1903 (Slovenski Štajer proti banu); št. 24/12. VI. 1903 (Nabrežinsko ljudstvo proti Khuenu); št. 25/19. VI. 1903 (Protestni shod v Gorici).

Prema izgredima zauzimali su slovenski socijaldemokrati sličan stav kao i hrvatski. Povodom razlupanih prozora na njemačkom kasinu u Ljubljani »Delavec« piše, da takvi izgredi nemaju smisla i da služe samo politici klerikalaca.¹⁴⁵

I austrijski su se socijalisti solidarizirali s hrvatskim pokretom. Naročito je njihov glavni organ »Arbeiter Zeitung«, koji je i prije 1903 često pisao o hrvatskim događajima, u nizu članaka komentirao hrvatski pokret.¹⁴⁶ U povodu manifesta dalmatinskih zastupnika od 29. svibnja, kojim su se oni obratili na javnost s protestom protiv događaja u Hrvatskoj, nakon što im je odbijena audiencija kod kralja, list je konstatirao: »Ali Hrvati prigovaraju, mi ne ćemo dualizam, mi zahtijevamo sjedinjenje Hrvatske i Dalmacije. u jedno državno područje, koje bi u nagodbi bilo treći dionik, te bi kao ravnopravno moglo stati uz bok drugim dvima državama. Bez sumnje je istinito, da bi združenje Hrvata u jednu državnu zajednicu više odgovaralo pravu naroda, da sami svojom sudbinom odlučuju, nego li ovo komično razdvojenje, u kojem je Hrvatima zabranjeno, da se bave hrvatskim stvarima. Ali i to je istina, da uprav onda ne bi bila moguća ova čudnovata velika vlast. Tako je i pointa hrvatskog pitanja: Velika vlast postoji samo u toliko, u koliko vrši nasilje nad narodima.«¹⁴⁷ Poznato je, da austrijski socijalisti nisu zastupali ideju o rušenju Habsburške monarhije. Naprotiv, njihovi su se prvaci Bauer i Renner zalagali za njeno održanje, ali uz korjenitu reorganizaciju države. Usprkos tome su i taj, a i drugi članci »Arbeiter Zeitung«, mogli mnogog čitača iz Hrvatske približiti istini, koja je baš događajima 1903 postajala sve očitija, naime, da za hrvatski narod, kao ni za ostale potlačene narode, nema napretka u Austro-Ugarskoj. Možda je to i razlog, da je Supilo baš te članke dao prevesti u »Glasovima strane štampe« za hrvatsku javnost.

Izjavivši da su jugoslavenski zastupnici u Austriji prvi put tek sada istupili protiv jedne opake samovolje kao što su »nedjela« hrvatskog bana, »Arbeiter Zeitung« piše: »Jugoslavenski zastupnici, koji su u ustavnoj povjesti Austrije radili kao ruka najreakcionarnijih vlada i kao branioci svih samovoljnih djela, sa glasovima kojih su se u svako doba pokrivala sve političke nizkosti, te koji su se mogli dobiti za svako iznimno stanje, za svaku mjeru, za svaku nepravdu, mogu da nauče iz događaja u Hrvatskoj, da se mora uvijek braniti slobodu i uvijek se boriti proti nepravdi, kadgod se pruži zgoda. Do sada im se nije baš dalo doći do te spoznaje.«¹⁴⁸

Interesantan je članak »Arbeiter Zeitung«, u kojem se govori o tome, kako se u hrvatskom pokretu opet ističe reakcionar Jelačić kao narodni junak. Međutim, to ne znači, kaže list, da je hrvatski pokret reakcionaran. »Ni nazadak, ni napredak, ni silništvo ni sloboda nisu zajednički narodima Austrije

¹⁴⁵ Delavec-Rdeči prorok št. 22/29. V. 1903 (Demonstracije v Ljubljani).

¹⁴⁶ V. Bukšeg je slao dopise »Arbeiter Zeitungu« kao i berlinskom »Vorwärts« i peštanskoj »Volksstimme«. Vjerojatno su i ta dva organa pisala o narodnom pokretu, ali izvaci iz njih nisu sakupljeni u Glasovima strane štampe. Korać, n. d. I, str. 154.

¹⁴⁷ Arbeiter Zeitung 29. V. 1903 (Manifest Hrvata). Glasovi strane štampe, str. 15.

¹⁴⁸ Arbeiter Zeitung 26. V. 1903 (Vlastite brige). Glasovi str. 26.

i Ugarske.« Nezavisnost i sloboda Mađara okrenula se »u prietnju slobodi ‚pripojenih‘ narodnosti«. Jelačić je radio »kao junak hrvatski za slobodu time što se je ponudio za krvnika Magjarske slobode.« Ovim protivurječnostima krive su prilike unutar Dvojne monarhije, »za koju su nam prorekli da će biti vječna.«¹⁴⁹

I talijanski socijalisti u Austriji, a u prvom redu njihov predstavnik Pittoni, istupili su protiv Khuenova režima.¹⁵⁰

VII.

Skupštinski pokret kao i spontani narodni nemiri širom zemlje ohrabрили su i zagrebačke radnike u borbi za poboljšanje životnih uvjeta, pa je 1903 došlo do prije neviđenog poleta među radnicima. Istakli smo već, da je u početku veljače organiziran Međustrukovni odbor kao centar za rukovođenje štrajkovima i ostalim radničkim manifestacijama. Međustrukovni odbor je 1903 uspješno izveo svoju zadaću, koja mu je bila s jedne strane olakšana uzbuđenjem među radnicima i njihovom pripravnosću da sudjeluju u štrajku i drugim akcijama, a s druge strane otežana Khuenovim vanrednim mjerama protiv pokreta, naročito protiv radnika.

God. 1903 izbili su u Zagrebu pokreti zidara, krojača, kovinara, građevnih stolara, ličilaca, kolograditelja, pekara, postolara, klesara i drugih. Radnici su svojim poslodavcima upućivali zahtjeve i održavali dogovore i skupštine.

Najveći štrajk 1903 bio je štrajk zidara. Polovinom ožujka izbio je u jednom poduzeću manji štrajk zbog nekih otpuštenih radnika. Solidarnost i dobra organizacija zidarskih radnika pokazala se, kad je oko 200 radnika odmah stupilo u štrajk, koji je trajao svega jedan dan, jer su poslodavci opet primili natrag otpuštene. Nakon toga uspjeha došlo je u Zagrebu do općega zidarskog štrajka, u kom je sudjelovalo oko 700 radnika. Štrajk je trajao od 14. travnja do 6. svibnja. Radnici su zahtijevali: povišenje plaće, radno vrijeme od 9 i ½ sati, isplatu subotom, otkazni rok od 14 dana i da se zbog štrajka nitko ne otpusti. Poslodavci nisu pristajali da odmah povise plaću, nego tek od siječnja 1904. Radnici su to odbili, pa se štrajk nastavio. Zidari nisu popustili ni tada, kad su poslodavci odredili rok za dolazak na posao, uz prijetnju da će otpustiti one, koji ne budu došli. Na kraju su poslodavci popustili. Posredovala je sama vlada i gradonačelnik Mošinsky. Zahtjevima radnika je udovoljeno, jedino je povišica bila manja nego što su to radnici tražili. — Nakon toga je bilo još manjih zidarskih štrajkova kod onih poslodavaca, koji su pokušavali da taj ugovor prekrše.¹⁵¹

¹⁴⁹ Arbeiter Zeitung 21. V. 1903 (Jelačić). Glasovi, str. 153—154. U toj knjizi preveden je i jedan članak iz talijanskoga socijalističkoga lista »Avanti«.

¹⁵⁰ Delavec-Rdeči prapor št. 22/29. V. 1903.

¹⁵¹ Slobodna riječ br. 6/19. III. 1903; br. 8/17. IV. i br. 9/8. V. 1903; Agramer Tagblatt br. 58/12. III. 1903; br. 79/7. IV.; br. 80/8. IV.; br. 83/11. IV.; br. 84/14. IV.; br. 87/17. IV.; br. 95/27. IV. 1903; Obzor br. 63/18. III.; 83/11. IV.; 88/18. IV.; 92/23. IV.; 94/25. IV.; 105/8. V. 1903; Narodne novine br. 81/9. IV.; br. 85/15. IV.;

Građanska je štampa s velikim interesom pratila štrajk zidara. Tako je, na pr., »Novi Srbobran«, istaknuvši da je štrajk trajao punih 22 dana uz znatne materijalne žrtve, konstatirao: »Zidarski su se radnici pokazali svijesni poduzete borbe, te za vrijeme trajanja štrajka nije se našao ni jedan štrajkbreher!« »Agramer Zeitung« je osudila štrajk, koji tobože ne vodi poboljšanju položaja radnika. Radnici bi trebali gledati realnije, a ne slušati poznate agitatore (list dakako aludira na socijaliste), koji ne žele dobro radnicima. Vlasti bi se morale više zanimati za uzrok štrajka i onemogućiti djelatnost stanovitim elementima, koje nije teško pronaći.¹⁵² Jasno je, da je takvo pisanje bilo vrlo opasno za socijaliste, jer se štrajk odvijao u eri nemira, hapšenja i prijekih sudova. O razmjerima zidarskog štrajka govori i molba gradonačelnika Mošinskoga vladi, da vojska u Zagrebu bude u pripravnosti, »pošto je zidarski strike nastao i zauzeo takove dimenzije, da se je bojati, da bi mogao mir i poradak u gradu Zagrebu biti ozbiljno ugrožen...«¹⁵³

Taj je štrajk potaknuo pokret radnika drugih struka. Tako su i tesarski radnici u svibnju dali svojim poslodavcima ultimatum, u kom su postavili iste zahtjeve kao i zidari. Međutim, do štrajka nije došlo. Spor je riješen sporazumom, koji je za radnike predstavljao samo djelomičan uspjeh. Postigli su stanovito povišenje plaće, ali smanjenje radnog vremena trebalo je da nastupi tek u početku 1904.¹⁵⁴

Pri koncu svibnja istupili su i bravarski radnici sa svojim zahtjevima za radno vrijeme od 9½ sati, za povišenje plaće, plaćeni prekovremeni rad i fiksiranje najnižih nadnica. Poslodavci su u prvo vrijeme bili nepopustljivi, ali su se neki od njih ipak nagodili s radnicima. Tako taj štrajk nije bio doveden do kraja; bilo je prepušteno radnicima u pojedinim radionicama, da se nagode ili da štrajkaju. Postigli su ipak radni dan od 9½ sati. U toj struci nije se tada mogla stvoriti jača organizacija.¹⁵⁵

Klesarska organizacija, koja je pri svom formiranju 1901 bila pod utjecajem kršćanskih socijala i hrvatskih radnika, prišla je već u početku 1902 socijaldemokratima. U toj struci bilo je 1903 više djelomičnih štrajkova u pojedinim radionicama, od kojih su najveći bili pri koncu ožujka i u sredini travnja.¹⁵⁶

br. 91/22. IV.; 94/24. IV.; 96/28. IV.; 97/29. IV.; 102/5. V.; 103/6. V.; br. 104/7. V. 1903. Agramer Zeitung br. 59/13. III.; br. 83/11. IV.; br. 85/15. IV.; br. 86/16. IV.; br. 90/21. IV.; br. 94/25. IV.; br. 95/27. IV.; br. 100/2. V.; br. 103/6. V.; br. 104/7. V. 1903.

¹⁵² Novi Srbobran br. 97/25. IV. (8. V.) 1903. Agramer Zeitung doduše tvrdi, da su mnogi radnici htjeli raditi, ali su se tobože bojali »terorizma«. Agramer Zeitung br. 100/2. V. 1903 (Der Maurerstrike).

¹⁵³ Gr. pogl. — Predsjedništvo br. 244 od 15. IV. 1903.

¹⁵⁴ Obzor br. 111/15. V. 1903; Narodne novine br. 110/14. V. 1903; Agramer Tagblatt br. 113/18. V. 1903; Glas naroda br. 19/20. V. 1903.

¹⁵⁵ Obzor br. 119/26. V.; br. 122/29. V.; br. 123/30. V.; br. 126/4. VI.; Agramer Tagblatt br. 119/26. V.; br. 122/29. V.; Narodne novine br. 120/27. V.; 121/28. V.; 122/29. V.; 123/30. V.; 125/3. VI. 1903. — Korać, n. d. II, str. 348—349.

¹⁵⁶ Obzor br. 63/18. III. 1903; Agramer Zeitung br. 68/24. II. 1903; Narodne novine br. 74/1. IV. 1903; Slobodna riječ br. 9/8. V. 1903. — Korać, n. d. II, str. 275.

Građevinski su stolari uspeli 1903 utanačiti cijenič s poslodavcima bez štrajka.¹⁵⁷

Soboslikari i ličilci postavili su svoje zahtjeve poslodavcima već sredinom ožujka. Tražili su desetsatni radni dan, uredbu u vezi s doplatkom i počinak nedjeljom i blagdanom. Njihovi su zahtjevi riješeni u sporazumu s poslodavcima. Inače je organizacija soboslikara i ličilaca bila »neutralna«, t. j. nije pristajala ni uz jednu političku stranku.¹⁵⁸

Kolograditelji su u srpnju istupili sa svojim zahtjevima, tražeći uz ostalo 11½ satno radno vrijeme (drugi su radnici već postigli 9½ satni radni dan!) i 25% povišicu plaće. Pokret je svršio bez štrajka, ali su kolari dobili samo neznatnu povišicu plaće.¹⁵⁹

Živ pokret osjeća se 1903 i među krojačima. Još 1902 bilo je više sastanaka i skupština, na kojima se diskutiralo o poboljšanju njihovih životnih uvjeta. God. 1903 bilo je pored takvih skupština i nekoliko uspješnih štrajkova u pojedinim radionama.¹⁶⁰

Naročito su teški bili životni uvjeti pekarskih radnika, koji su 1901 podlegli u štrajku zbog slabe organizacije. God. 1903 vladalo je među njima veliko uzbuđenje. Održano je više skupština, na kojima su pekarski radnici govorili o svojim zahtjevima i poteškoćama, ali usprkos nastojanju socijalista nije došlo do organizacije.¹⁶¹

God. 1903. počeli su se organizirati i postolari, koji su dotad bili potpuno pod utjecajem svojih majstora. U ožujku 1903 održana je jedna burna skupština postolarskih obrtnika i pomoćnika, na kojoj su pomoćnici pobijedili i donijeli zaključke o organizaciji postolarskih radnika i o akciji solidarnosti s postolarima u Budimpešti, koji su tada bili u štrajku. U listopadu 1903 došlo je do štrajka postolara, koji je svršio porazom zbog njihove slabe organizacije.¹⁶²

U lipnju su i brijački radnici istupili za poboljšanje svojih životnih uvjeta. Zahtijevali su jedinstveni cijenič, pa nadalje da radnje budu nedjeljom zatvorene, a običnim danom da se radi samo do osam sati navečer. Do štrajka nije došlo, a poslodavci su uspeli da sve ostane po starom.¹⁶³

I u tipografsku nepolitičku organizaciju sve je više prodirao socijalistički utjecaj, u prvom redu u osobi Vilima Bukšega, koji je 1902 i ponovo 1903

¹⁵⁷ Slobodna riječ br. 12/28. VIII. 1903. — Korać, n. d. II, str. 235.

¹⁵⁸ Obzor br. 118/25. V. 1903; Narodne novine br. 70/27. III. 1903; Glas naroda br. 19/20. V. 1903. — Korać, n. d. II, str. 363.

¹⁵⁹ Obzor 152/7. VIII. 1903; br. 156/11. VII.; br. 159/15. VII.; Glas naroda br. 24/10. VII. 1903.

¹⁶⁰ Slobodna riječ br. 3/5. II. 1903; br. 13/11. IX.; br. 14/25. IX.; br. 19/18. XII. 1903; Agramer Tagblatt br. 102/5. V. 1903. — Korać, n. d. II, str. 317.

¹⁶¹ Slobodna riječ br. 9/8. V.; br. 13/11. IX. 1903; Agramer Tagblatt br. 98/30. IV. 1903; br. 103/6. V. 1903; Agramer Zeitung br. 103/6. V.; br. 127/5. VI. 1903. — Korać, n. d. II, str. 299—302.

¹⁶² Slobodna riječ br. 6/19. III.; br. 16/23. X.; br. 18/27. XI. 1903; Obzor br. 58/12. III. 1903; Agramer Tagblatt br. 57/11. III. 1903; Agramer Zeitung br. 56/10. III. 1903. — Korać, n. d. II, str. 336—337.

¹⁶³ Agramer Tagblatt br. 139/19. VI. 1903; Obzor br. 137/18. VI. 1903; Narodne novine br. 136/17. VI. 1903; Agramer Zeitung br. 139/20. VII. 1903.

izabran za njezina tajnika. Bukšeg je 4. ožujka uspio organizirati dobro posječenu skupštinu, na kojoj je prisustvovala $\frac{3}{4}$ tipografskih radnika, što se već nije desilo deset godina. Radnici su protestirali protiv uprave kraljevske zemaljske tiskare, koja je nekim slagarima htjela sniziti kolektivnim ugovorom određenu plaću. Uspjeh njihova složnog istupa nije izostao. Obrtna je oblast osudila tiskaru na plaćanje one svote, koju je samovoljno ustegla.¹⁶⁴

Trgovački su pomoćnici istupali protiv poslodavaca, koji nisu htjeli zatvarati trgovine u sedam odnosno osam sati navečer.¹⁶⁵

Do sindikalnog pokreta tvorničkog radništva dolazi tek 1905, ali već od 1902 osjeća se stanovito gibanje među njima, iako je utjecaj socijalističkih radnika bio još vrlo slab. God. 1903 dolazilo je samo do manjih sukoba s poslodavcima i nastojanja da se skрати radno vrijeme. Tako su u svibnju u praoni rublja u Savskoj cesti stupile u štrajk radnice. Štrajk je trajao samo jedan dan. One su zahtijevale desetsatno radno vrijeme, jer su radile dvanaest do osamnaest sati dnevno. Budući da nisu bile organizirane, uspjelo im je da postignu skraćenje radnog vremena samo za pola sata. U pilani u Černomercu započeo je u isto vrijeme pokret za desetsatni radni dan, koji je ostao bez uspjeha, jer radnici nisu bili organizirani.¹⁶⁶

Godina 1903 bila je za osječke radnike godina mnogih štrajkova i pokreta. Sirovatkin »Glas naroda« je već u ožujku pisao, da radnički pokret u Osijeku prelazi sve više u ruke socijalne demokracije.¹⁶⁷

Već u travnju 1902 buknuo je štrajk stolara u tvornici pokućstva Povišil i Kaizer, koji je svršio s neuspjehom. Ipak su se osječki stolari pod utjecajem socijalista proglasili solidarnim s borbom zagrebačkih stolarskih radnika.¹⁶⁸ U svibnju 1903 opet je izbio štrajk u istoj tvornici; od 195 radnika štrajkalo je 120. Zahtijevali su desetsatno radno vrijeme (radili su 11 sati) i povišicu plaće za 10%. Štrajk je navodno već dugo pripravljaio komitet od pet članova. Umiješalo se gradsko poglavarstvo i policija. Vlasnici tvornice nisu popustili. Štrajkaši su se malo pomalo vraćali na posao, tako da su sredinom lipnja opet radili svi, osim nekolicine, a da nisu proveli svoje zahtjeve.¹⁶⁹

Osječki krojači i krojačice održali su 1903 neke skupštine, na kojima se diskutiralo o njihovu teškom položaju.¹⁷⁰

Zidari su pod utjecajem socijalista održali dogovor u travnju. Zaključili su, da traže sniženje radnog vremena od 12 na 11 sati i dopuštenje za proslavu 1. svibnja. Međutim, zidarska je organizacija bila još slaba, pa ti zahtjevi nisu

¹⁶⁴ Hrvatski tipograf br. 2/17. III.; br. 4/15. VIII. i br. 5/29. VIII. 1903. — Korać, n. d. II, str. 506.

¹⁶⁵ Slobodna riječ br. 7/2. IV. 1903. — Korać, n. d. II, str. 450—451.

¹⁶⁶ Slobodna riječ br. 9/8. V. 1903. — Korać, n. d. II, str. 377—378. — I neki lijevači željeza zahtijevali su 1903 poboljšanje svojih radnih uvjeta. Agramer Zeitung br. 138/19. VI. 1903.

¹⁶⁷ Glas naroda br. 11/13. III. 1903.

¹⁶⁸ Sloboda br. 12/12. VI. 1903; br. 13/13. VII. 1903. — Korać, n. d. II, str. 234—235.

¹⁶⁹ Agramer Zeitung br. 109/13. V. 1903; Slawonische Presse br. 108/12. V. 1903; br. 111/15. V.; br. 117/23. V. 1903; Narodna obrana br. 109/13. V. 1903; Obzor br. 110/14. V. 1903.

¹⁷⁰ Slobodna riječ br. 8/17. IV. 1903; Narodna obrana br. 70/27. III. 1903.

bili uopće postavljeni. Ipak, sukobi između radnika i poslodavaca bivali su sve češći. Organizacija se učvršćivala, pa je u listopadu došlo do općega zidarskog štrajka, u kom je sudjelovalo oko 300 radnika, a svršio je nakon 14 dana pobjedom radnika.¹⁷¹

Tesarski su radnici imali u Osijeku dosta dobru organizaciju. God. 1903 štrajkalo je 60 tesarskih radnika; postigli su kolektivni ugovor, desetsatno radno vrijeme, isplatu svake subote, dopuštenje da slave 1. svibanj i fiksiranje minimalne plaće.¹⁷²

Na Rijeci se tek 1902 opaža pojačano kretanje radnika nakon osnivanja »Confederazione operaia fiumana«, i to među lučkim, prometnim, pekarskim, zidarskim i opančarskim radnicima.¹⁷³ U ožujku 1903 izbio je štrajk krojača i krojačica, u kom je sudjelovalo oko 100 radnika i radnica. Zahtjevi su bili: povišenje plaće, skraćenje radnog vremena i nedjeljni počinak. Štrajk je svršio s uspjehom. U rujnu 1903 izbio je opančarski štrajk, koji je potrajao tri sedmice, a svršio je djelomičnim uspjehom radnika.¹⁷⁴

Pri koncu 1903 bilo je pokreta i među radnicima u nekim drugim mjestima pokrajine, pa i među poljoprivrednim radnicima u Božjakovini. U svibnju 1903 štrajkalo je oko 300 radnika u rudniku Ivanec u Zagorju.¹⁷⁵

Slabi počeci organizacije opažaju se i kod poljoprivrednih radnika. U Zagreb, na pr., dolaze poljoprivredni radnici iz Zagorja podijeljeni u grupe. Poslodavac se dogovara s vodom grupe o uvjetima rada, dok je pojedine radnike vrlo teško dobiti.¹⁷⁶

Većina je tih štrajkova i pokreta potaknuta od socijaldemokrata. Oni su 1903 uspjeli izazvati živo gibanje među radnicima. »Agramer Zeitung« je u lipnju pisala, da u Zagrebu gotovo svakog tjedna izbija kakav novi pokret za poboljšanje nadnica i radnog vremena u pojedinim strukama.¹⁷⁷ Međustrukovni odbor je u toku 1903 uspio ojačati nelegalne sindikate, ali su organizacije još uvijek bile slabe. Tek je u malobrojnim strukama uspijevalo obuhvatiti većinu radnika u pojedinim pokretima za poboljšanje životnih uvjeta. Uza sve to je uspjeh bio u tome, da su sve struke oživjele, pa čak i one, koje su dotad bile sasvim pasivne. Broj socijalista je rastao, kao i njihov utjecaj u pojedinim strukama. Čini se, da su političke prilike i djelatnost socijalista baš 1903 udarili temelj daljem snažnijem sindikalnom pokretu, koji će se razmahati 1905—1906.

Potrebno je upozoriti, da su utjecaj i rezultati socijalne demokracije u političkom životu Hrvatske bili znatniji od njenih uspjeha u sindikalnom pokretanju radnika. Razlog, čini se, leži u ekonomsko-socijalnoj strukturi ta-

¹⁷¹ Slobodna riječ br. 15/9. X. 1903. — Korać, n. d. II, str. 268—269.

¹⁷² Korać, n. d. II, str. 273.

¹⁷³ Nova sloboda br. 1/30. I.; br. 4/20. III.; br. 9/29.V.; br. 10/19. VI. 1902; Sloboda br. 12/12. VI. i br. 13/3. VII. 1902.

¹⁷⁴ Slobodna riječ br. 6/19. III.; br. 7/2. IV. 1903; Agramer Tagblatt br. 56/10. III. i br. 57/11. III. 1903; Novi list br. 88/2. IV. 1903. — Korać, n. d. II, str. 339.

¹⁷⁵ Agramer Tagblatt br. 115/20. V. i br. 147/30. VI. 1903.

¹⁷⁶ Agramer Tagblatt br. 63/18. III. 1903 (Agramer Arbeitermarkt).

¹⁷⁷ Agramer Zeitung br. 139/20. VI. 1903.

tašnje Hrvatske, u kojoj gotovo i nije bilo pravog proletarijata, već samo obrtničkih radnika i seljaka, koji su povremeno dolazili u gradove na rad. Nelegalnost sindikata i progoni socijalista onemogućavali su snažnije djelovanje na te radnike, koji još u većini nisu bili pismeni.¹⁷⁸

Kad je Khuen u lipnju ostavio Hrvatsku, da postane mađarski ministar predsjednik, demonstracije su pomalo jenjavale. 18. srpnja pušten je iz zatvora Vilim Bukšeg, a nekoliko dana kasnije i oni socijalisti, koji su bili optuženi za sudjelovanje pri »uroti« protiv bana 5. lipnja. 17. kolovoza pušteni su Potočnjak i Korać. »Obzor« je pozdravio njihovo oslobođenje: »Neustrašive i uztrajne borce protiv Khuena i Khuenovštine, srdačno pozdravljamo na slobodi!«¹⁷⁹

Parnice protiv Bukšega, Potočnjaka i Koraća vođene su 1904. Jedino je Korać zbog »Crvene Slobode« bio osuđen na deset mjeseci teške tamnice, a to je bio i njegov posljednji zatvor.¹⁸⁰

Prvi broj »Slobodne riječi« nakon obustave u svibnju izašao je 31. srpnja.¹⁸¹ Ohrabreni Khuenovim odlaskom socijalisti su odmah nastavili pokret za pravo udruživanja. Već 15. kolovoza održana je skupština, na kojoj je Bukšeg predlagao osnivanje općega radničkoga društva, koje bi obuhvatilo sve radničke struke. Donesena je rezolucija, kojom se ovaj prijedlog prima, i izabran je odbor za izradu pravila.¹⁸² Bio je to neuspjeli pokušaj, da se legalizira Međustrukovni odbor, jer je Khuen doduše otišao, ali je njegov sistem ostao.¹⁸³

Čini se međutim, da je nakon Narodnog pokreta u vladajućim krugovima donekle ojačala struja, koja je smatrala, da bi ipak trebalo odobriti sindikate. Tako povjerenik Gradskog poglavarstva Belošević preporuča vladi, da odobri pravila strukovnog udruženja postolarskih radnika i drugih sindikata, iako tri četvrtine radnika pristaju uz socijaliste. Sigurno je naime, da su sve radničke struke u Zagrebu potajno organizirane, a tajni je pokret vrlo teško nadzirati. Točno je, da bi socijalisti upotrebili legalne sindikate za svoje agitacione centre, ali vlada bi utjecala na pravila društva i imala bi mogućnost da sprečava »politikovanje«. Belošević misli, da je između dva zla (ilegalnih i legalnih sindikata) ovo drugo svakako manje.^{183a}

Opozicija, u prvom redu mlada buržoazija, vodila je ujesen 1903 skupštinski pokret, u kom su socijaldemokrati sudjelovali u manjoj mjeri jer su te skupštine smatrali nedovoljno odlučnim i frazerskim. U jednom članku o njima »Slobodna riječ« se osvrnula i na narodni pokret, pa je konstatala,

¹⁷⁸ O slaboj klasnoj svijesti radnika govori i činjenica, da je bilo pojedinaca, koji su išli od kapitalista do kapitalista, da mole potporu za štrajkaše. Slobodna riječ br. 10/13. VII. 1903 (Petljarenje).

¹⁷⁹ Obzor br. 163/20. VII. 1903; Slobodna riječ br. 10/31. VII. 1903.

¹⁸⁰ Korać, n. d. I, str. 172—175.

¹⁸¹ Njezin je izlazak pozdravio Delavec-Rdeči prapor br. 32/7. VIII. 1903.

¹⁸² Slobodna riječ br. 12/28. VIII. 1903; Obzor br. 186/17. VIII. 1903. — Gr. pogl. — Red. upr. br. 40001 od 13. VIII. 1903, s bilješkama povjerenika gradskog poglavarstva Beloševića o toku skupštine.

¹⁸³ Delavec-Rdeči prapor br. 31/31. VII. 1903 konstatirao je tu činjenicu (Položaj na Hrvatskem).

^{183a} Gr. pogl. — Red. upr. br. 47415 od 7. X. 1903.

da je u pokretu došla do izražaja narodna moć. »Pokret je pokazao, da on nema ništa zajedničkoga ni sa kojom strankom, već da je on bio izljev općenitoga narodnoga nezadovoljstva, koje imade svoje uzroke u našim potpuno demoraliziranim političkim prilikama te jadnom i nesnosnom gospodarstvenom stanju naroda«. Narod je doduše pokazao svoju moć, ali pokret nije donio rezultata, jer velike pokrete za slobodu može voditi samo proletarijat, a taj je u Hrvatskoj još preslab.¹⁸⁴ Prema tome, iako je socijalna demokracija izašla iz narodnog pokreta ojačana, ona se ipak osjećala slabom, pa će zbog toga i u razdoblju, koje slijedi, smatrati svojim osnovnim političkim zadatkom guranje buržoazije u energičnu borbu za građanska prava i suradnju s njome, a samostalnu će borbu držati nemogućom.

Prema svemu, što je izneseno, vidi se, da su događaji 1903 bili vrlo važan stupanj u razvoju hrvatske socijalne demokracije. Buržoazija u Hrvatskoj se kolebala između potrebe oslona na narodne mase u borbi protiv mađarskog pritiska i straha, da bi demokratizacija političkog života mogla imati neugodne posljedice za njene klasne interese. Stanovište buržoaske opozicije prema socijalnoj demokraciji, kao stranci koja zastupa interese narodnih masa, odraz je ove činjenice. Buržoazija pristaje na suradnju sa socijaldemokratskom strankom i vidi, da dugogodišnja požrtvovana borba socijalista protiv Khuenova režima postaje u masama sve popularnija, ali kad suradnju sa socijalistima treba provesti u praksi, buržoazija ostaje po strani — angažira se jedino napredna omladina. Ostale građanske političke stranke, osim frankovaca, sklopile su 1903 sa socijalnom demokracijom zapravo samo prećutno primirje. One je ne napadaju, ali ne žele stupiti u bliži dodir s njome. Ipak je već i ta pojava značila veliku stvar za našu socijalnu demokraciju. Ona više nije smatrana grupicom, koja stoji izvan zakona, već političkom strankom, s kojom treba računati. Na taj se način odnos građanskih stranaka i socijaldemokratske stranke približava odnosu tih stranaka u naprednijim evropskim državama, pa će socijalisti, kad opozicija bude došla na vlast, postići i legalne sindikate. God. 1903 se pred socijalnom demokracijom pojavljuje pitanje, koje uglavnom nije postojalo dok je bila u ilegalnosti, a koje će u njenom daljnjem razvoju postati centralno pitanje. To je problem taktike prema buržoaskim strankama. Socijaldemokratska stranka će se odsad kolebati između zajedničkih interesa s buržoazijom u borbi protiv mađarskog pritiska i klasne borbe protiv buržoazije. To će pitanje postati još akutnije zbog većeg priliva proletariziranih slojeva u stranačke redove, što će dobrim dijelom biti posljedica sudjelovanja masa u narodnom pokretu 1903.

Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije mogla je 1903 svojim političkim zahtjevima, svojom borbom za građanska prava zainteresirati vrlo široke slojeve hrvatskog društva, pa čak i one, koji joj iz klasnih razloga nisu bili naklonjeni. Ta ona je bila jedina stranka u Hrvatskoj, koja je dosljedno borila za opće pravo glasa, pravo sastajanja, udruživanja i slobodu štampe. Nije slučajno, da je ojačala baš u vrijeme, kada je krah državopravne politike građanske opozicije postao očit gotovo svakome, tko se i malo zanimao

¹⁸⁴ Slobodna riječ br. 18/27. XI, 1903 (Skupštinski pokret u Hrvatskoj).

javnim pitanjima. Razumljivo je, da je socijalna demokracija na tom stupnju historijskog razvoja Hrvatske imala više uspjeha, kad je izvršivala političke zadatke sitnoburžoaske političke stranke, nego kad je nastojala sindikalno organizirati još neizdiferencirane mase, iz kojih će tek nešto kasnije proizaći pravi proletarijat.

Upravo 1903 socijalna je demokracija postala dovoljno jaka, da pokuša različite mjere za učvršćenje kako svoje političke organizacije, tako i ilegalnih sindikata, pa je u tome postigla djelomične uspjehe. Iako razmjerno nedovoljno organizirana, ona je ipak imala u Zagrebu, a i u Osijeku, velik broj discipliniranih pristaša, s kojima je mogla izvesti takve akcije, kao što je bila impresivna prvomajska manifestacija 1903.

Vodstvo socijaldemokratske stranke energično se zalagalo za uspjeh prve faze narodnog pokreta — za skupštinski pokret, koji je smatralo glavnim sredstvom za okupljanje buržoaske opozicije i narodnih masa u zajedničkoj borbi protiv Khuenova režima. Čini se, da se vodstvo stranke držalo prilično rezervirano prema drugoj fazi narodnog pokreta — spontanim bunama narodnih masa, jer nije odobravalo akcije izvan zakona, iako je kao i inostrani socijalisti bilo impresionirano razmjerima toga pokreta. Međutim, socijalističko je radništvo bez ikakvih rezervi sudjelovalo u svibanjskim i lipanjskim nemirima i u gotovo svakodnevnoj borbi s Khuenovom policijom.

Treba najzad zaključiti, da je usred građanskih stranaka, koje su se bavile najviše ličnim intrigama i nisu imale politički program prilagođen konkretnim najakutnijim političkim, ekonomskim i društvenim potrebama zemlje, socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije bila svojim programom najnaprednija stranka u Hrvatskoj i jedina, koja je zaista ulagala sve svoje sile u borbu protiv Khuenova režima.

Zusammenfassung

DIE SOZIALDEMOKRATISCHE PARTEI KROATIENS UND SLAWONIENS UND DIE VOLKSBEWEGUNG VOM J. 1903

Nach den grossen Verfolgungen, welche die Regierung des Banus Khuen-Hederváry im J. 1897 gegen die Sozialdemokratische Partei Kroatiens und Slawoniens organisierte, erholte sich diese nur allmählich. Da aber die Folgen der kapitalistischen Entwicklung, infolge des Druckes von Seiten der ungarischen regierenden Klassen, auf den breiten Volksschichten in Kroatien besonders schwer lasteten, konnte die Partei wenigstens in Zagreb und Osijek wieder Fuss fassen und im J. 1902 sogar mächtiger sein, als sie es vor 1897 gewesen war. Dadurch gewann sie die Möglichkeit, als ein wichtiger Faktor in der Volksbewegung vom J. 1903 aufzutreten.

Die einzige Gruppe innerhalb des kroatischen Bürgertums, die sich vor 1903 für die Sozialdemokraten interessierte, ihr politisches Program billigte und mit ihnen gegen die absolutistische Regierung des Banus Khuen zusammenarbeitete, war die »Fortschrittliche Jugend« — die Schüler Masaryks. Die regierenden, wie auch die oppositionellen bürgerlichen Parteien, betrachteten dagegen die Arbeiterfrage als

ein Problem der Zukunft, mit welchem sie sich erst dann ernstlich zu befassen gedachten, nachdem in Kroatien echte Industrie entstehen werde. Deshalb sprachen sie den Sozialdemokraten, die sich zum grössten Teil auf gewerbliche Arbeiter und kleine Handwerker stützten, jede Berechtigung zu ihrer Agitation ab. Zuerst überwog im grössten Teil des Bürgertums die Meinung, dass die Arbeiterfrage durch Wohltätigkeitsanstalten und gewisse Massnahmen der Regierung oder der Gemeinden gelöst werden könnte. Jedoch unmittelbar vor den Vorfällen des J. 1903 musste die kroatische Bourgeoisie feststellen, dass die Sozialdemokratie trotz den Verfolgungen grosse Fortschritte machte. Der allgemeine Verfall in den Reihen des Bürgertums, der Parteihader und die ganze Situation, in welche die Regierung Khuens das politische Leben Kroatiens gebracht hatte, machten die Bourgeoisie unfähig, den realistischen Standpunkt gegenüber der Sozialdemokratie einzunehmen. Die alte Auffassung, dass die Sozialisten ausschliesslich fremde Agitatoren und Kriminelle seien, deren Tätigkeit sich ausserhalb des Gesetzes entwickle, verband sich in den Köpfen der bürgerlichen Vertreter mit der Einsicht, dass die Sozialdemokratie der Ausdruck des Elends der Volksmassen darstelle und dass man deshalb in den politischen Aktionen, für welche auch die Massen Interesse hätten, mit ihr rechnen müsse.

Nachdem sich also die oppositionellen bürgerlichen Parteien am Anfang des J. 1903 zur »Kroatischen Rechtspartei« koalierten und dann unter dem Einflusse der »Fortschrittlichen Jugend« eine Aktion öffentlicher Protestversammlungen gegen die Regierung Khuens einleiteten, wurden auch die Vertreter der Sozialdemokratischen Partei zu den Besprechungen eingeladen. Die etwas modifizierte und zugleich mässiger stilisierte Resolution der Sozialisten wurde als Program für die Versammlungsaktion angenommen; in dieses wurde ausser Forderungen nach der finanziellen Selbstständigkeit und politischen Freiheiten, an erster Stelle dem allgemeinen Wahlrechte, auch eine antimilitaristische Deklaration aufgenommen. Mit diesem ersten Kompromis wurden die Sozialisten von den oppositionellen bürgerlichen Parteien überhaupt als politische Partei anerkannt. Die sozialistische Partei hatte somit ihr »Bürgerrecht« erlangt, und von diesem Augenblick an begann ihre allmähliche Entwicklung zur Legalität. Die »Eintracht« der bürgerlichen Parteien mit der Sozialdemokratie stellte sich aber sogleich nur als Zusammenarbeit der Fortschrittlichen, Sozialisten und Einzelner aus anderen Parteien heraus; trotzdem hatte sie bei der regierenden Partei grosse Beunruhigung hervorgerufen. Schon bei der ersten grossen Versammlung in Zagreb am 11. III. 1903 glänzten die Führer der Opposition durch ihre Abwesenheit. Die Versammlung, welcher hauptsächlich sozialistische Arbeiter, fortschrittliche Studenten und Christlichsoziale beiwohnten, stellte dennoch einen grossen Erfolg dar. Das obenerwähnte Program wurde durch die Versammelten angenommen. Unter dem Eindrucke der Zagreber Versammlung hatte man dann über 50 Versammlungen in der Provinz einberufen, die Regierung jedoch beeilte sich, alle Versammlungen, ausser einer einzigen, zu verbieten. Dies war einer von den Anlässen der grossen Unruhen, die darauf folgten.

Als am neuen Gebäude der Eisenbahndirektion in Zagreb Ende März die ungarische Fahne gehisst wurde, brachen in der Stadt Unruhen aus, an denen sich besonders die »reine Rechtspartei« beteiligte. Die Sozialisten verurteilten diese Ausschreitungen, weil sie die Meinung vertraten, dass die Massen dadurch von der

Aktion gegen das absolutistische Regime Khuens abgelenkt werden. Der Sturz dieses Regimes, so betonten sie, war die wichtigste Aufgabe aller fortschrittlichen Elemente Kroatiens.

Als anfangs April in Zaprešić bei Zagreb zu einem Zusammenstoss zwischen den Bauern und der Gendarmerie kam, wobei ein Bauer getötet wurde, brachen in Zagreb grosse Unruhen gegen die Regierung aus, die sich allmählich über das ganze Land verbreiteten. Die sozialistischen Arbeiter nahmen in Zagreb und in Osijek an den Demonstrationen teil. Trotz Verbotes der Maifeier in Zagreb legten sie vorwiegend die Arbeit am 1. Mai nieder und etwa 1000 von ihnen »spazierten« in der Hauptstrasse eine Stunde auf und ab. Es war eine ruhige und würdige Demonstration gegen die verhasste Regierung, wodurch die Stärke der Sozialisten augenscheinlich wurde. Nur eine gute Organisation konnte es verhindern, dass in den Strassen, welche mit Polizei und Militär vollbesetzt waren, zu keinem Zusammenstoss kam. Maifeiern wurden auch in Osijek und Rijeka abgehalten.

Die aus Kroatien während der Unruhen geflohenen Mitglieder der »Fortschrittlichen Jugend« liessen im Lande Flugblätter verbreiten, welche das Volk in den Kampf gegen den Banus aufforderten. Obwohl die Sozialistenführer an diesser Aktion nicht beteiligt waren, wurden sie dennoch alle verhaftet. Die sozialistischen Arbeiter jedoch nahmen nicht nur regen Anteil an den Demonstrationen, sondern stellten sogar die eifrigsten Teilnehmer an den geplanten, aber nicht zu Ende geführten, terroristischen Aktionen gegen den Banus dar.

Es konnte bis jetzt nicht festgestellt werden, ob die Sozialisten in den Bauernunruhen des J. 1903 eine Rolle gespielt haben. Es ist aber sehr warscheinlich, dass einzelne von ihnen einen gewissen Einfluss auf die Bauernunruhen in einzelnen Gegenden ausübten.

Die sozialdemokratischen Parteien in Dalmatien und Slowenien, die serbischen Sozialisten in Ungarn und die Österreichische sozialdemokratische Partei äusserten warmen Anteil für die Volksbewegung in Kroatien. Es muss aber besonders betont werden, dass sich die ungarische sozialdemokratische Partei damals entschieden auf die Seite des kroatischen Volkes stellte. Sie protestierte gegen ihre eigene Bourgeoisie, welche die meiste Schuld an den Geschehnissen in Kroatien trug.

Die Sozialisten hatten schon am Anfang des J. 1903 den illegalen Gewerkschaften eine festere Organisation gegeben. Die sozialistische Agitation und die Volksbewegung entfachten eine, in Kroatien noch nie dagewesene, gewerkschaftliche Bewegung. Fast alle Branchen der gewerblichen Arbeiter in Zagreb, und im kleineren Masse auch in Osijek, traten in die Streiks ein oder stellten energische Forderungen an ihre Arbeitgeber.

Als Khuen im Juni Kroatien verliess, hörten die Unruhen allmählich auf.

Das Jahr 1903 stellt eine wichtige Stufe in der Entwicklung der kroatischen Sozialdemokratie dar. Die bürgerlichen Parteien werden sie nicht mehr als eine kleine ungesetzliche Gruppe betrachten können, sondern als eine politische Partei, mit welcher man ernstlich rechnen müsse. Infolgedessen wurde die Sozialdemokratie vor die Frage gestellt, die in ihrer weiteren Entwicklung im Mittelpunkte ihres Interesses stehen wird: die Frage der Taktik gegenüber den bürgerlichen Parteien. Die sozialdemokratische Partei wird von jetzt ab ständig zwischen den Interessen,

welche sie mit der Bourgeoisie gegen den ungarischen Druck gemeinsam hat, und dem Klassenkampfe gegen dieselbe Bourgeoisie schwanken.

Die sozialdemokratische Partei war die einzige Partei in Kroatien, welche konsequent für die politischen Freiheiten und gegen das absolutistische System des Banus Khuen kämpfte. Sie befasste sich daher zum grösseren Teil mit den Aufgaben einer bürgerlich-demokratischen Partei (eine solche bestand damals, ausser der Gruppe der »Fortschrittlichen Jugend«, in Kroatien nicht), und nur zum kleineren Teil widmete sie ihre Aufmerksamkeit den Aufgaben einer sozialistischen Arbeiterpartei. In den bestehenden Verhältnissen gab es allerdings keine Möglichkeit, die noch undifferenzierten Massen der gewerblichen Arbeiter, der kleinen Handwerker und der Bauern zu einer starken politischen und gewerkschaftlichen Organisation zusammen zu schliessen.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA VII.

1954

BROJ 1—4

NAKLADA »ŠKOLSKA KNJIGA« / ZAGREB

Redakcioni odbor

OLEG MANDIĆ
JAKŠA RAVLIĆ
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik
JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB

